

Сергій Павленко

Кохання гетьмана Мазепи

Історико-документальна студія

Чернігів
2008

ББК 63.3 (4УКР) 46-8

П12

Павленко С. О.

П12 Кохання гетьмана Мазепи. — Чернігів: ПП «Видавництво
«Русь», 2008, — 112 с.

ISBN 978-966-214-609-7

У студії мазепознавця С. Павленка висвітлений інтимний світ гетьмана Івана Мазепи, який не тільки був великим меценатом, мужнім захисником та оборонцем Вітчизни, а й палко кохав.

ББК 63.3 (4УКР) 46-8

ISBN 978-966-214-609-7 © ПП «Видавництво «Русь», 2008

Вступ

Які б важливі діяння не здійснив той чи інший державний діяч, його авторитет значною мірою залежить від власних моральних засад. А саме цей бік життя гетьмана найуразливіший. Існуючі документальні свідчення щодо найпотаємнішого, найінтимнішого Івана Мазепи пропетрівська історіографія потрактувала як викривальний матеріал і використала для знеславлення керманича України. Саме завдяки цьому, незважаючи на його політичну реабілітацію, у свідомості загалу інерційно зберігається негативне сприйняття неординарної історичної постаті, трактування Мазепи як «гетьмана-ловеласа».

Наша невеличка студія покликана проаналізувати існуючий документальний матеріал та розібратися, де ж правда, а де наклепи і чим викликані останні.

Фантазії і правда

У XVIII–XIX століттях з легкої руки Вольтера в Європі набула поширення, як найбільш вірогідна, скандально-романтична легенда, пов'язана з подробицями особистого життя гетьмана. «Любовна пригода молодого Мазепи з дружиною польського дворянина викрилася, – писав автор «Історії про Карла XII» у 1731 р. – Розгніваний чоловік прив'язав голого Мазепу до дикого коня і пустив його на волю. Кінь, котрий був припроваджений з України, повернувся додому разом з Мазепою, напівмертвим від утоми й голоду». Ця фабула стала основою або поштовхом для написання літературних творів Д. Байроном («Мазепа», 1818), В. Гюго («Мазепа», 1829), Ю. Словацьким («Мазепа», 1839), Б. Брехтом («Балада про Мазепу», 1955) та ін.

Літературна легенда про Мазепу, прив'язаного до коня, захопила художників багатьох країн.

Однією з перших відомих картин на цю тему стала робота французького живописця та графіка Теодора Жеріко (1791–1824). У художника-романтика цей задум виник, очевидно, після відвідання Великобританії у 1820–1822 рр., де він зміг ознайомитися з поемою Байрона «Мазепа» (1818 р.). Хоча, можливо, шляхи англійського поета та французького художника перетнулися ще в Італії, де вони одночасно перебували у 1817 р. Як би там не було, за рік до своєї смерті, у 1823 р., Т. Жеріко, натхнений цікавим сюжетом, написав полотно «Мазепа. Переправа вплав через Дніпро». Він зображує свого героя

при місячному сяйві у момент подолання водної перешкоди. Кінь енергійно виносить прив'язаного юнака до нового берега, немов дарує йому, омитому в прохолодній воді, шанс полишити всі кривди позаду, почати життя з чистого аркуша. Цей самий сюжет Т. Жеріко розробляє разом з Еженом Ламі в літографії, що з'явилася 1823 р.

Цього разу прив'язаний Мазепа повернутий обличчям до глядача. Він знесилений, без свідомості. Але кінь з усієї сили скаче у бік нового життя.

Цікаво, що автори «Мазеп» Д. Байрон та Т. Жеріко помирають у 1824 р. У цьому ж році з'являється картина відомого французького художника Ежена Делакруа (1798–1863) «Мазепа. Переправа через Дніпро». Він був другом Т. Жеріко і, можливо, через це вирішив по-своєму трактувати знайомий їм обом романтичний сюжет. Друзі вчилися на творах Рубенса. Тож їхнє зображення тіла юного Мазепа перегукується з технікою малювання оголеного Прометея Рубенса. Перу Е. Делакруа належить ще й акварельний малюнок, на ньому зображений знесилений Мазепа, якого несе по полю наляканий кінь.

Зі згаданими вище роботами, ймовірно, був знайомий теж відомий французький художник-баталіст Еміль Жан Орас Верне (1789–1863), який часто звертався до історичної тематики. У 1825 р. він закінчує працю над картиною «Мазепа і табун диких коней». Його наступна робота «Мазепа, переслідований вовками» (1826–1827) зображує оголеного та прив'язаного до коня легендарного героя під час утечі від вовків. Художник ніби деталізує головний романтичний сюжет новими подробицями, які додають

Т. Жеріко, Е. Ламі «Мазепа», 1823 р.

зображуваному експресії. Крім цього, Мазепі він присвятив ще три роботи (на одній з них кінь виносить його з річки).

Славу художнику Луї Буланже (1806–1867) принесла виставлена у Паризькому Салоні у 1827 р. його картина «Кара Мазепи» за твором Байрона. Хоча твір наслідував роботи Т. Жеріко та Е. Делакруа, все ж він викликав справжню хвилю захоплення. Саме цей витвір надихнув Віктора Гюго написати свою поему «Мазепа».

Л. Буланже належать також ескіз до цієї теми та ще один малюнок, де Мазепа, скинутий з коня, лежить знесилений.

У Полтавському художньому музеї зберігається полотно «Мазепа», приписуване художнику-поляку* Олександру Орловському (1777–1832), який з 1802 р. працював у Петербурзі. Він товаришував з Олександром Пушкіним, тож, мабуть, від нього почерпнув відомості про І. Мазепу. Але швидше за все це копія картини О. Верне.

Оригінально вирішує тему покарання Мазеви художник голландського походження Джон Фредерік Херрінг (1795–1865), що у 1840–1841рр. на замовлення пише кілька картин у Парижі. Його улюблена тема – коні. Тож і знесилений Мазепа показаний в оточенні диких коней.

Німецький живописець Густав Карл Людвіг Ріхтер (1823–1884) дещо оригінально підійшов до зображення популярного сюжету. Він показав Мазепу не в ганьбі, не під час моторошного переплиття Дніпра, а у зізнанні в коханні Терезі (так назвав героїню Байрон). Цю картину написано у 1850 р.

І у наступні десятиліття романтичний сюжет покарання викритого коханця став темою для полотен, літографій Юліуша Коссака, Максиміліана Геримського, Прюдана Луї Лерея, Вацлава Павлішака, Йоганна Шюнберга та багатьох інших художників.

Така популярність образу Мазеви у мистецтві, літературі викликана не стільки інтригуючими обставинами його молодості, як парадоксом долі гетьмана: після нищівного падіння він усупереч усьому стає керманичем країни.

* Островський Я. Поміж романтичною легендою та політикою // Хроніка 2000. – 2000. – №35-36. – С. 206.

Ежен Делакруа «Мазепа. Переправа через Дніпро».

Романтиків приваблював сюжет зневаження, осуду, розправи над героєм, який, попри це, не занепав духом, а навіть спромігся здолати негативний імідж, здобути авторитет у суспільстві і навіть отримати булаву.

«Падеш... ось край... ще раз зібрав ти свої сили,

Встаєш, ти – володар!», – такими словами закінчив свою поему «Мазепа» Віктор Гюго.

Д. Байрон взагалі співчутливо описує гетьмана, виправдовує його вчинки, душевні поривання. Поет вірить

у щирість кохання юного Мазепи і Терези. Їхня любов у поетичному викладі подається як світле почуття, яке стоїть вище тогочасної лицемірної моралі, продажних шлюбів.

Чи ж справді реальний І. Мазепа у молодості зазнав нещасливого кохання, був жорстоко покараний за нього?

Спробуємо у цьому розібратися. Ще у молодому віці І. Мазепа, будучи пажем Яна Казимира, нажив у придворному середовищі недоброзичливців. Оскільки у 1660-і роки в Польщі магнатські партії вели боротьбу за владу, то стає зрозумілим, чому польський король дбав про врівноваження цих сил у Варшаві і на місцях відданими українськими висуванцями-емігрантами з Правобережжя, надаючи їм маєтності і не ключові, але відповідальні посади. Представникам козацьких кіл, задобреним королем, не було ніякого сенсу брати участь у двірцевих державних інтригах.

І. Виговський, П. Тетеря свої надії, плани пов'язували насамперед з Україною. Син Степана Мазепи, як і вони, не покладав ніяких надій на зміщення короля, бо з його відставкою міг втратити все-привілеї на маєтності, високу посаду, подальшу перспективу. Ян Казимир давав йому і його батьку передусім надійні гарантії майнової, життєвої стабільності. Саме ці обставини прояснюють позицію юного Мазепи, коли він запідозрив у 1661 році придворного Яна Пасека у зв'язках з конфедератами*, що виступили проти короля. Паж Яна Казимира приїхав у Гродно і розповів

* Військові частини, невдоволені затримкою платні та намірами Яна Казимира установити спадкову монархію, утворили опозиційну конфедерацію.

про почуте королю. Я. Пасека арештували, але на суді він викрутився. Свідченням Мазепи не надано значення, бо тоді на якийсь час минула загроза збройного виступу опозиції, з нею відбулися мирні переговори, в результаті яких досягнуто компромісних рішень. А відтак репресії до конфедератів могли лише підкинути хмизу в багаття.

Зрозуміло, Я. Пасек затаїв злість на вірнопідданого пажу. Про це він детально оповідає у своїх спогадах: «Мазепа уже попросив у короля вибачення за той поганий жарт, який він зіграв зі мною у Гродно, і повернувся до двору. Ми щоденно ходили один попри одного, і давня образа не могла мені ані зашкодити, ані додати до тієї моєї доброї слави, якій заздрили конфедерати, а інші, навпаки, бажали мені. Проте образа на нього міцно засіла в мені і пробуджувалася найчастіше тоді, коли я бував напідпитку, бо саме у такому стані звичайно зринають у пам'яті усі заподіяні людині кривди.

Якось я проходив кімнатою, по сусідству з якою знаходився король, і зустрів його, але там були присутні й деякі придворні. Я виступив наперед уже трохи підпилий і сказав до того Мазепи: «Чолом, пане осауле!» А він був дуже самовпевненим типом і тут же відповів: «Чолом, пане капрале!» Не встиг я опам'ятатися, як вліпив йому кулаком по фізіономії і відступив кілька кроків. Він схопився рукою за меч, я також. До нас кинулися з криком: «Спиніться! Спиніться! За дверима ж король!». Проте ніхто не став на боці Мазепи, усі скося поглядали на нього, бо був він падлюкою та з ніг до голови козаком, хоч і став недавно

шляхтичем. До того ж усі знали про ту зненависть, яку я відчував до нього, і поважали мене за те, що я здружився з усіма, ні перед ким не запобігаючи.

Зчинився великий гвалт. Один з придворних увійшов до сусідньої кімнати й сказав: «Ваша Величносте! Пан Пасек дав ляпаса Мазепі!». Та король одразу ж обірвав його: «Говоритимеш тоді, коли тебе спитають!». Почувши про цей інцидент, єпископ злякався, що мене покарають. Тому він підійшов до мене й сказав: «Я не знаю вашої милості, але заради усього святого відступіться, бо це великий злочин – дати ляпаса у королівських покоях комусь з королівських придворних». А я відповів: «Ваша святість не знає, що цей скурвий син мені винен». Та єпископ знову почав: «Що б там не було, тут не можна так поводитися. Вибачтеся, доки є ще час, доки король ще нічого не знає про це». Та я був упертим: «Ні, цього я не зроблю».

Мазепі плач стояв у горлі. Не так болів йому ляпас, як те, що придворні не стали на його бік, не потрактували його за рівню. Я саме розповідав єпископові, у чому полягала моя образа, коли увійшов камердинер і сказав, що король хоче бачити єпископа. Відходячи, камердинер так грізно глипнув на мене, що я подумав – королеві уже все відомо. Вони пішли до короля, а я подався у корчму. Наступного дня була субота. До замку я не пішов, бо, правду кажучи, трохи боявся – настрої людей у тверезому стані таки різняться від настроїв напідпитку. Усякими обхідними шляхами я випитав, чи повідомили про інцидент королю, і мені сказали, що король про все довідався, але не розгнівався,

хіба що різко обірвав камергера, який повідомив йому новину: «Що, мене це обходить? Нічого ж не трапилося! Нема чого турбувати мене через такі дурниці!».

У неділю я поцікавився у камергера, чи можна мені з'явитися на очі королю. Той сказав, що король анітрохи не гнівається і навіть сказав таке: «Нема нічого дивного, ганьба болить більше, ніж рана. Щастя, що вони зустрілися саме тут, а не деінде. Мазепа легко відкрутився. Це був йому урок. Удруге знатиме, як зводити наклепи». Отже я увійшов у покої, сім'я саме трапезувала.

Потім я ще бесідував на цю тему й з іншими придворними. Я лишився задоволеним і більше не думав про того Мазепу. Після трапези король покликав Мазепу і звелів нам обнятися й попросити один в одного вибачення. «Простіть один одному від щирого серця, бо ви обидва рівно винуваті». Нарешті примирення відбулося, і ми сиділи поруч за столом і пили».

Пасек, який поєднував у своїх спогадах правду з фантастичними вигадками, плітками і був, за висновком польського літературознавця Олександра Брюкнера, «неймовірним брехуном», вирішив погамувати свою образу на І. Мазепу – «з ніг до голови козака» (у Варшаві це звучало зневажливо), вдаючись до літературної помсти. Під його пером народилася зневажлива оповідка про любовну пригоду І. Мазепи з дружиною польського шляхтича Фальбовського. Автор не шкодує сатиричних фарб, аби знеславити свого недавнього кривдника. За версією Пасека, І. Мазепа потаємно вчащав до дружини його сусіда на Волині. Граф Фальбовський викрив їх стосунки. Він,

Ежен Делакруа «Мазепа».

«роздягнувши (Мазепу. – **Авт.**) догола, посадив його лицем до хвоста, а задом до конячої голови на його власного коня, знявши з того кульбаку. Руки зв'язали ззаду, а ноги підв'язали під черево коня.

На бахмата, з природи доволі прудкого, нагукали, вдарили його канчуками та ще й, зірвавши йому з голови ковпак, стрілили над ним кілька разів. Бахмат скочив додому, як скажений. А треба було їхати через густі хащі: глід, ліщину, грущину, терни, не просторим шляхом, але стежками. Кінь пам'ятав цю дорогу додому, бо часто тудою ходив, як звичайно буває, коли їздять потай манівцями, а

не гостинцем. І треба було по дорозі часто прихилитися, тримаючи віжки в руках, обминати небезпечні, густі місця. Та й тоді, бувало, гілка вдарить часом по голові і одежину роздере. Отже можна уявити собі, скільки залишилось поранень на голому, сидячому задом до конячої голови, тілі після того, як прудкий і переляканий кінь від страху і болю летів наосліп, куди його ноги несли, аж перебіг ті хаші. Фальбовський затримав тих його двох чи трьох прибічників, що їхали з Мазепою, щоб не було кому його рятувати. Добравшись додому, Мазепа ввесь змерзлий припав до воріт і гукнув: «Сторожу!» Сторож, пізнавши голос, відчинив ворота, але, побачивши опудало, знов зачинив їх і втік. Мазепа викликав усіх із двору. Люди заглядали через ворота, хрестилися. Він заявив, що це справді їхній пан. Вони не вірили. Ледве його пустили, коли вже, пошмаганий і змерзлий, майже не міг говорити».

Те, що Пасек користувався якоюсь пліткою або, як вважає Х. Пеленська, найвірогідніше, сам «створив свій власний мотив Іполіта», «образ людини, покараної за допомогою коня», не підлягає сумніву. Саме тоді у Польщі між 1687 і 1693 роками Станіслав Морштин, а в 1696 році Алян Бардзінський переклали «Іполіта» Сенеки. Головний герой цього твору був звинувачений у перелюбстві і покараний прив'язанням до наляканих коней. У Польщі й до 1687 року були поширені твори Сенеки, і Пасек міг читати їх у латиномовному оригіналі.

Важливим доказом фантазії автора став зафіксований пізніше польським мемуаристом-хронікером Еразмом II Отвіновським (між 1696–1728 рр.), графом Красінським переказ про подібне перелюбство І. Мазепи з дружиною

генерала артилерії Мартина Конського. Подробиці тут дещо інші – роздягнутого Мазепу вже у Белзькому воєводстві вимазано липкою рідиною, обсипано пір'ям і прив'язано до степового коня, який привіз коханця аж на ярмарок в Україну. Оскільки Станіслав Фальбовський був реальною особою, то ми припускаємо, що Е. Отвіновський або його сучасники, засумнівавшись у причетності пані Фальбовської до згаданого, зробили відповідну поправку до плітки чи літературної легенди Пасека (граф Красінський, знаючи про спільне навчання М. Конського з І. Мазепою артилерійської справи, їх дружбу, мабуть, здогадно відніс любовну історію до їх взаємин).

Пасек жив до 1701 р. (народився у 1636 р.). Отже, йому муляло гетьманство І. Мазепи, а тому свої тенденційні спогади, недобррозичливі згадки про свого недруга він міг поширювати у наближеному оточенні. Не випадково поголос про амурні діла молодості гетьмана ходив у варшавських колах. Французький посол при Карлові XII та королі С. Лещинському Жак Луї д'Уссон маркіз де Бонак, наприклад, у власних мемуарах зазначив: «Мазепа упадав біля однієї дами високого походження. Чоловік цієї дами, помітивши їхні стосунки, попередив Мазепу, щоб той припинив свої візити, але Мазепа не зважав на його попередження, і ревнивець помстився за свою ганьбу. Він звелів роздягнути Мазепу догола, намастити його медом та обсипати пір'ям. Потім його прив'язали до коня і відпустили на волю. Сором, якого зазнав Мазепа, не дозволив йому повернутися додому й показатися перед своїми друзями. Він поспішив на Україну».

О. Верне «Мазепа і табун диких коней»

У кінці XIX століття історик І. Каманін знайшов в архівах своєрідне спростування викладених вище версій з життя гетьмана. Це розвідна справа 1663 року володимирського судді Яна Загоровського та його молодії дружини Олени, у якої він знайшов чимало подарунків від двадцятичотирирічного Мазепа. Ясна річ, що такого факту для розлучення було замало, а тому ревнивий чоловік

звинувачував дружину та її залицяльника мало не в замаху на власне життя. Мазепа тоді не був засуджений, і з цього випливає простий висновок: доказів протиправних дій молодого шляхтича Загоровський не мав. Володимирський суддя, аби виграти майновий процес, звинуватив дружину також у любовних зв'язках з князем Дмитром Вишневецьким, якимсь Убишем та іншими.

Ф. Уманець сумнівається, що цей загалом типовий «нормальний шлюбборозлучний процес» ліг в основу спогадів Я. Пасека, бо, мовляв, випадок, про який він говорить, «очевидно, був скандалом на всю Польщу». Зауважимо на це, що гіперболізовану скандальність інцидентів все ж таки надало перо недруга Мазепи. Пасек, як мовиться, з мухи зробив слона. Дізнавшись з третіх чи четвертих вуст про якісь вторинні відомості, плітки про розлучну справу, він дав волю своїй уяві.

На спільність фабульної ж основи фантазії Пасека і реального судового процесу вказує зізнання свідка з боку Загоровського про перехоплений лист від Мазепи. Перехоплює листування закоханих і пасеківський Фальбовський. Така спільна об'єднуюча деталь малоюмовірна в інтимному житті одного й того ж героя.

О. Лазаревський пов'язує відставку Мазепи зі служби у короля у 1663 році не із скандальним інцидентом, а з невдалим виконанням ним дипломатичної місії до новообраного українського гетьмана – «намірився передати Тетері клейноди – без участі ловчого», що було порушенням королівської інструкції. «Легковажність Мазепи, та ще в такій важливій справі, природно, могла відвести від

нього милість короля, і Мазепі залишалося одне – піти», – зазначає відомий історик. У листі польською мовою від 22 квітня 1663 року до Яна Казимира Павло Тетеря справді обурений приїздом королівського покоевого: «Здавна Військо Запорозьке гордилося особливо тим і знаком батьківської любові найясніших повелителів шанувало те, що воно не тільки від попередників, блаженної пам'яті, вашої королівської милості, але і недавно ще від вашої королівської милості, пана мого милостивого, з благоговінням приймало знаки сану з рук знатних сановників Польської корони і при цьому тих, що надали важливі послуги батьківщині. Так славної пам'яті його милість, пан Кисіль, воєвода київський, вручав булаву і хоругву покійному пану Хмельницькому; а його милість, пан воєвода Чернігівський, владою вашої королівської милості, в Корсуні затверджував мого попередника в сані гетьмана. А тепер ці знаки сану хоче давати пан Мазепа, який втерся в інструкцію, і, певно, без відома вашої королівської милості, пана мого милостивого. І Військо вашої королівської милості Запорозьке ніяк не дозволило приймати їх з рук його, як особи зовсім незначної, свого брата-козака, невідомого ні там, ні тут ніякою заслугою: він ще не доріс до такої честі, і кріпко журило його за те, що він, не давши собі звіту у тому, хто він такий і яке його звання, наважився покласти на себе той обов'язок, який завжди справляли люди високопоставлені. І якщо в той самий час, як цар Московський посилає (тепер же) до Задніпровців, з знаками сану людину значну, якого-небудь князя, нам буде вручати їх пан Мазепа, персона настільки

5. О. Верне «Мазепа, переслідуваний вовками»

маловажна; то не тільки Задніпровці не схиляться до вашої королівської милості, але таким чином ще сильніше обуряться і прийдуть до думки, що Військо Запорозьке у вашої королівської милості ні в що не ставиться».

Та з листа П. Тетері до компаньйона молодості, на той час канцлера Польського королівства Миколи Пражмовського, бачимо, що у своєму посланні до Я. Казимира гетьман у такий тактичний спосіб виявив пом'якшене обу-

рення діями насамперед короля, а не Мазепи: «Король... вирішив по-батьківськи пошанувати все Військо Запорозьке, надіславши йому такі знаки сану, якими воно, дуже задоволене, передбачає собі всіляке благо. Одне тільки сповнило невдоволенням серця старшин і черні, саме те, що його королівська милість, пан наш милостивий, певно, внаслідок чийого-небудь неблагонамірного представлення зволив наказати одержати досить важливі коштовні прикраси з рук пана Мазепи, який не дійшов ще до такої високої честі і не заслужив ще того, щоб вручати подібні цінності».

Ніякого покарання від короля, зрозуміло, за свою молодість, «незаслуженість» двадцятичотирирічний І. Мазепа не поніс, бо він не діяв самочинно, за власною ініціативою, а виконував наказ свого патрона. І вже у листі від 22 травня 1663 року П. Тетеря повідомляє Яна Казимира, що очікує звісток від Сомка. При отриманні їх, пише гетьман, «не зволікаючи, відправлю до вашої королівської милості пана Мазепу, він і розповість вашій королівській милості, як діла підуть далі».

Тобто бачимо, що посланець короля з'їздив у Варшаву і повернувся назад від нього з новими листами. Незважаючи на те, що Тетеря називає І. Мазепу у листі до канцлера «молокососом», важливо відзначити таку деталь: молодий покоєвий короля мав усе-таки неабиякі здібності, розум, за що його й цінував Ян Казимир, доручаючи наближеному відповідальні завдання. Так, того ж року І. Мазепа з'їздив у Крим з королівським посланням до Селім-Герєя про погодження плану спільних дій. «Отже, – писав 26 березня

1663 року у відповідь «з поля» мурза Кутлу-Герей, – тепер ми дістали відомість від пана Мазепи, вашого слуги, що ви погодились з своїм військом і ми також з цього дуже втішаємося». З допомогою орд Ян Казимир хотів приборкати конфедератів, що знову замахнулися на його владу і відступили лише після часткового задоволення їх вимог.

Покоевий виконував не тільки функції гінця. П. Тетеря, наприклад, у листі до короля зауважує, що Мазепа «знає чимало розповідей про злодійства, і до того наслухався плачу і стогону жителів України, що був вражений жахом: то я покладаю на його більш детальне донесення, що відповідає його обов'язку як свідка, який бачив все своїми очима і слухав власними вухами».

У другій половині 1663 року король Ян Казимир вирішив відвоювати у Московії Лівобережжя. Його війська 13 листопада вирушили в Україну. З королем відбув на війну і Мазепа. Як повідомляє С. Величко, коли Ян Казимир «був у Білій Церкві, то він (Мазепа. – Авт.), відкланявшись королеві за службу, лишився при своєму батькові, який тоді ще жив». Причиною такого відповідального рішення саме під час військових дій, ясна річ, не могла бути любовна пригода. Смерть І. Мазепи у 1665 році* дає підстави говорити про отримане ним раніше серйозне поранення або про тяжку хворобу, невтішний наслідок яких очікувався з дня на день. Можливо, до того ж Мазепи не хотіли відпускати єдиного сина на війну, в успіх якої

* Виходимо з того, що у наступному році посада чернігівського підчашого переходить до сина Івана.

не вірили, а тому й використали тяжкий стан батька, щоб залишити Івана при собі. Про тодішні настрої жителів Білої Церкви залишилося свідчення одного з учасників походу Антуана Грамона: «В містечку, дуже поганому і майже без гарнізону, населення, тільки недавно приведене в підлеглість польському королю, всі козаки-бунтівники і люди, які від природи схильні до злочину і зради. Тому легко зрозуміти, що наші ночі не були спокійні». Хоча С. Величко сповіщає про відхід Мазепи із служби у короля, є джерела, з яких випливає, що у 1665 році (12 березня) він був «при боку панском в покое его королевской милости*».

Французький дипломат Де ля Невіль, який не раз зустрічався з гетьманом, у своєму звіті повідомляє про те, що Мазепа був не тільки покоевим Яна Казимира, а й «згодом офіцером у його гвардії». Отже полишення служби було фактом тимчасовим. Це, по-перше. А, по-друге, гіперболізована інтерпретація Пасеком мотивів залишення Мазепою Варшави (осоромився) суперечила його поверненню.

Пасек, який брав участь у різноманітних військових кампаніях і, як він сам зазначає, «проваландався двадцять років по Польщі, Росії, Данії та Брандербургії», часом роками не навідувався у Варшаву. Як на нашу

* Київські дворяни в інструкції на сейм просять підтримати прохання Адама Мазепи і підтвердити його право на Трилісі: «...подчаший королевский, выказывая по ныне свое уважение и верность Речи Посполитой и королю и имея сына при боку панском в покое его королевской милости, заслуживает подтверждения его прав на владение теми именами».

думку, відголоски судової справи Олени Загоровської, що дійшли до нього, він сполучив з оповідкою про шотландця Менезиуса, який «зав'язав інтригу з дружиною одного литовського полковника». Викритий чоловіком, він «вимушений був тікати і попався, збившись зі шляху, в руки московитів, які воювали тоді з Польщею». Про це довідуємося з донесення згаданого вище Де ля Невіля. Він зустрівся у 1689 р. у Смоленську з Менезиусом, який дослужився у Московії до чину генерал-майора. Співзвучність прізвищ Мазепа і Менезиус могла вплинути на об'єднання їх любовних історій в одну.

Тим паче, що у 70–80-х роках XVII століття вони обидва на боці Москви зробили блискучу кар'єру.

Молодий Мазепа 26 травня 1666 року отримав у дар від родички Констанції-Євдокії Бобрикович-Васильєвої-Мокієвської, законниці Києво-Печерського монастиря, маєтність Ольшанку-Шавулину. Вірогідно, що у другій половині 60-х років, після отримання відчутного спадку, він зміг продовжити навчання. Пасек у своїх мемуарах зазначає: «Не знаю, куди подався цей козак, але чув, що його було послано на науку до Франції, і він добре вивчився там тої мови». У листі П. Орлика до сина Григора є згадка про те, що І. Мазепа перебував також в Італії та Німеччині.

Згадане дає можливість припустити про його навчання в італійській Падуанській академії, яка користувалася популярністю серед православних. Не випадково Жан Бальюз, перебуваючи у Батурині, помітив, що Мазепа «з іта-

Луї Буланже «Кара Мазепи», 1827 р.

лійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою», а також мав свіжі французькі газети.

Пізнє кохання

Особисте життя гетьмана, як свідчать документи, склалося не дуже вдало, навіть трагічно.

У 1674 році І. Мазепа мав дружину в Корсуні. Його, як посла до Туреччини від гетьмана П. Дорошенка, у червні захопили у полон запорозькі козаки.

З царської грамоти дізнаємося, що Івану Мазепі після повернення з Москви того ж року «житьь... веліли с женою и с дітьми при своих добрах на сей стороні Дніпра». Про дружину майбутнього гетьмана України збереглося дуже мало свідчень. Відомо, що за гетьманства І. Самойловича під час участі І. Мазепи у військовому поході вона, «тогда асаулкою енеральною будучою», судилася з Боровською «пред бунчучним енералним К. Голубом о тую сіножать, же стадом було Мазепиным вибито и по наказанию правном (судовому – **Авт.**) Мазепиха на своих сіножатах взаміну трави кошти давала».

Гамбурзька газета «Гісторіше Ремарке», подаючи 27 листопада 1703 року біографію Мазепи, зазначає, що він був одружений з багатою вдовою, яка померла у 1702 році. І «мав тільки доньку, що дуже скоро пішла з життя». У синодику Крупицького Батуринського монастиря виявлена поминальна на «род его милости пана Іоанна Мазепи». На першому місці у ній ім'я батька Стефана, а далі ідуть імена Євдокії, Варвари, Тетяни, Олени, «младенцы» Варвари, Івана. Це, очевидно, всі його найближчі родичі, які померли від моровиці або, швидше за все, загинули на

Правобережжі під час нищівного наскоку татар 1674 року. Як відомо, у 1700-х роках гетьман уже не мав нащадків.

Припускаємо, що Олена могла бути першою дружиною майбутнього гетьмана. У 1663* році І. Мазепа вносить у Володимирські актові книги грамоту щодо нього Яна Казимира. У той час володимирським суддею був старенький чоловік Олени Загоровської. І, мабуть, саме тоді зав'язався конфлікт, пов'язаний з палким взаємним коханням І. Мазепи до красивої шляхтянки, що завершився її розлученням.

Однак дуже серйозним аргументом, що прояснює персону дружини гетьмана, є свідчення старожилів від 1729 року про те, що Смяч і Конотоп гетьман «отдал... своєму пасынку Криштофу Фридрикевичу». Таким чином, якщо це не просто якийсь інший родич гетьмана (що цілком можливо), то дружиною І. Мазепи була Ганна Половець, дочка білоцерківського полковника Семена Половця. Вона ще у 1650-х роках вийшла заміж за полковника Самуїла Фридрикевича. Єдине, що насторожує у цій версії, це вікова різниця між удовою та І. Мазепою. Так, у 1653 році Ганна і С. Фридрикевич вже були одружені. У документі за цей рік про нього йдеться як «полковника давняго». Отже йому мало бути б максимум 35–40 років. Якщо його дружині Ганні натоді сповнилося 19–20 літ (що мало ймовірно), то і тоді вона була б старшою на 5–6 літ від Івана Мазепи. Щоправда, вікова різниця між ним і вдовою якраз, очевидно, і стала головною причиною смерті їх пізніх дітей.

* У Ф.Уманця 1669 р.

Гетьман І. Мазепа. Портрет з літопису С. Величка.

Після 1702 року 63-річний гетьман залишився сам, не маючи прямих нащадків. Природно, що після смерті дружини гетьман-удівець мав право подумати про своє особисте життя і, насамперед, про спадкоємця. Адже рід Мазепа по його лінії міг обірватися. Слід відзначити, що Іван Степанович виглядав набагато молодшим від своїх років. Французький посол Жан де Балюз, який зустрічався з гетьманом у 1704 році в Батурині, так описує його: «Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтера, вершник з нього знаменитий».

Учасник шведського походу в Україну Густав Адлерфельт побачив гетьмана «у віці 64-х літ, середнього зросту» (у 1708 році йому насправді було 69 років), він «дуже стрункий, із суворим поглядом, носить вуса на польську моду, приємної вдачі й дуже захоплює своїми жестами».

Невідомий шведський старшина у своїх нотатках про І. Мазепу зауважує, що «наші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими буклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елегантність». Навіть у такому віці, як зізналася пані Сенявська французькому послу у Варшаві Францісу Бонаку, він «приваблює легко до себе своїм чаром жінок».

У 1704 році гетьман зробив свій вибір – його обраницею стала дочка генерального судді Василя Кочубея Мотря, якій на той час сповнилося років вісімнадцять-двадцять... Вікова різниця між ними була вражаючою. Однак ті, хто звинувачує Мазепу у блуді, не враховують одну суттєву деталь: гетьман домагався руки дівчини, яка відповідала йому взаємністю. Зрозуміти молоду Кочубеївну не важко: Іван Степанович для неї був, у першу чергу, уособленням мудрості, шанованою всіма людиною. Хрещений, який часто гостював у домі Кочубеїв, міг приворожити її і знанням мов, і власними віршами. Мова його листів до неї ніжна й зворушлива. «Щасливі мої письма, що в рученьках твоїх бувають, нежели мої бідніє очі, що тебе не оглядають», – писав він Мотрі.

Трагічно склалися взаємини юної Кочубеївни з гетьманом. Батьки дівчини, дізнавшись про намір І. Мазепи одружитись з їхньою дочкою, категорично відмовили йому.

Довідавшись про це, Мотря втекла у гетьманський палац. Мазепа, однак, змушений був відрядити її знову додому. У листі до коханої він пояснив свої дії так:

«Моє серденько! Зажурилемся, почувши од дівки таке слово, же В(аша) М(илисть) за зле на мене маєш, іже В. М. при собі не задержалем, але одослал до дому. Уваж сама, що б з того виросло. Першая, що б твої родичі по всім світі розголосили: же взяв у нас дочку уночі гвалтом і держить у себе місто подложниці. Другая причина, же державши В. М. у себе, я бим не могл жадною мірою витримати, да і В. М. также: мусілибсьмо із собою жити так, як мал-женство каже, а потом прийшло би неблагословеніє од Церкви і клятва, жеби нам з собою не жити. Гді ж би я на

ГРАДЪ БАТУРИНЪ.

Лубочна картинка. Батурин.

тот час поділ. І мні б же чрез В. М. жаль, щоб єсь на потом на мене не плакала».

Та, незважаючи на шляхетність закоханого, однаково Кочубеї наробили у гетьманській столиці «гвалту». Любов Федорівна, мати Мотрі, звинувачувала гетьмана в тому, що він «знасиловал блудом» її дочку. Ці запальні емоційні висловлювання як достовірний факт стали використовувати супроти гетьмана чимало істориків. Так, П. Кропива у своїй розвідці зазначає, що І. Мазепа збезчестив дівчину, позбавивши її цноти. Насправді нічого подібного і ганебного не трапилося. Дочку Кочубеїв на прохання Мазепи повернув батькам російський полковник Григорій Анненков. Гетьман був високоморальною людиною, він не міг піти проти Бога і звичаїв. Як видно з його листів, плани для законного поєднання він передбачав. В одному з літописів ідеться про те, що Мазепа просив у «малороссийских архиереев и от греческих патриархов разрешення на брак». Але до цього не дійшло, оскільки, передусім, він не отримав батьківської згоди.

Мотря від того була у розпачі. З доносу В. Кочубея на І. Мазепу видно, що почуття гетьмана до його дочки він трактує як «чародіянне», від якого вона «возбіситися и бігати, на отца и матеръ плевати». Кочубеївна вперше покохала, і спротив батьків, перешкоди у здійсненні бажаного лише загострили її почуття. Під час втечі з дому до І. Мазепи вона у гетьманських покоях поклялася йому: «Нехай Бог неправдивого карає, а я, хоч любиш, хоч не любиш мене, до смерті тебе, подлуг слова свого, любити і сердечне кохати не перестану, на злость моїм ворогам».

Сердечні поривання дівчини жорстоко гасила мати. Мотрю вдома не тільки соромили, а й навіть «катували». Про ці знущання дізнався Мазепа. «Знав би я, як над ворогами помститися, тільки ти мені руки зв'язала», – зазначає він в одному з листів.

Його палке кохання у 65-річному віці («еще нікого на світі не любив так») до 18–20 річної дівчини можна зрозуміти як потребу самотньої пристрасної поетичної душі, що й у літах не зашкарубла, по-молодечому нуртувала. І. Мазепа немов зробив виклик світові, власній старості, і його почуття знайшло відлуння у юній душі.

Водночас Кочубеями гетьманові намагання поєднати законним чином долю з Мотрею сприймалися осудно, як несерйозний легковажний крок старої впливової людини, до того ж, багаторічного друга їхньої сім'ї.

В. Кочубей, пишучи листа до гетьмана, зазначає, що не хотів би, «быти в таких реестрі, котории для якого своего пожитку дочки свои вдаючи ку волі людской», тобто заради власної користі жертвувати добрим ім'ям дитини. На це Мазепа, відповідаючи йому, дорікає метафорично: «Утекала Святая Великомучениця Варвара пред отцем своим, Диоскором, не в дом Гетманский, але в подлійшее містце, межи овчарі, в розсілини каменния, страха ради смертнаго» (мовляв, Кочубеєві, як батькові, нічого було соромитися і тривожитися, бо його дитина пішла до гетьмана, а не кудись).

В. Кочубей до свого доносу додає листи гетьмана до Мотрі, а також власне звинувачення у тому, що І. Мазепа обіцяв дочці 10 000 червоних золотих, аби лише вийшла до нього.

Остання карколомна сума – явна фантазія. Слід зауважити, що листи до Мотрі генеральний суддя використовує як компромат проти гетьмана, у такий спосіб прагне довести, що І. Мазепа зневажає християнську мораль, а тому його слово й обіцянки нічого не варті.

Є кілька версій щодо подальшої долі обраниці гетьмана. Перекази про її самотництво у хаті на полтавському хуторі Іскри, самогубство (втопилась у батуринському ставку), божевілья або перебування черницею у Пушкарівському монастирі поблизу Полтави здебільшого літературного, народно-міфологічного походження.

П. Кропива вважає, що Мотря у 1707 році вийшла заміж за генерального суддю Чуйкевича, письменник Б. Лепкий – за Івана Чуйкевича. Насправді ж генеральний суддя* Василь Чуйкевич у 1707 році одружив свого сина Семена Чуйкевича з однією з дочок Кочубеїв. У «Родоводі дворян Чуйкевичів» зазначається, що це була Мотря, хрещениця Мазепи. О. Лазаревський піддав сумніву це твердження. Спробуймо детальніше з'ясувати згадане.

Під час допитів В. Кочубея у 1708 році слідчі з'ясували, що він має:

- двох синів (Василя і Федора);
- старшу дочку «за Рабеленком»;
- другу дочку «за покойного пана Обидовського»;
- дочку за Забілою;
- першу дочку «дівицю» (?);
- дочку Мотрю («вторую дщерь мою, дівицю», «дочці малой»).

* 3 1708 року.

За І. Обидовського вийшла заміж* Ганна Кочубей, за В. Забілу – її сестра Марія (померла орієнтовно у 1707 році). Відома ще Парасковія Василівна, яка у 1717 році вийшла заміж за Федора Івановича Сулиму. Мотря не могла бути «за Рабеленком», бо у контексті свідчення В. Кочубея йдеться про те, що за нього вийшла заміж якась перша дочка. Можливо, це і є саме Катерина, про яку веде мову у своїх дослідженнях О. Лазаревський.

У доносі В. Кочубей, згадуючи 1704 рік, пише про Мотрю як про «вторую дочерь мою, дівицю». Отже на той час одна його дочка, ще дещо старша за попередню, була незаміжня. Як дізнаємося з одного з документів, у жовтні 1708 року «пані Парасковія» проживала разом з матір'ю у Батурині.

У 1707 році «дочери меньшей» В. Кочубей дав «посаг 1000 золотих, да зятю... 1000 ефимков, 1500 червоних, серебра с 40 гривен в разных вещах». Генеральний суддя далі уточнює, що її «выдал за Чуйкевича».

Зятем його став Семен Васильович Чуйкевич, син реєн- та військової канцелярії Василя Никифоровича Чуйкевича. У 1744 році йому було, за його словами, більше 70 років, а отже, у 1707 році він мав десь 35–37 років. Ймовірно, що у такому віці він одружувався вже вдруге. «Катериною називає Семен Чуйкевич першу свою дружину в «сказці» про свої служби», – зазначає О. Лазаревський. Однак це не значить, що вона обов'язково має бути Кочубеївною, як робить висновок історик.

* В Обидовських були два сини – Іван та Михайло.

Іван Мазепа неохоче згоджується на весілля дочки Кочубея з Семеном Чуйкевичем, навіть дав пораду генеральному судді зачекати: «Як будем з Ляхами в едности, тогда найдется твоей дочкі жених з тоей стороны Лядское знатний який шляхтич, который твоей фортуні доброю будет подпорою». Кочубей і Чуйкевичі на другий день після цієї розмови, 18 травня 1707 року, спішно повінчали дітей.

Далі В. Кочубей доносить: «В четверток, мая 29, приказав Его Милость, абы дочка моя, девица посватанная и звінчанная, прибыла к нему на Гончаровку у кумовство, для крещения девчини жидовки (нікотории повідають, же была уже и крещена). Там, міючи у себе дочку мою на обіді, говорил ей же: «Москва мает у кріпкую роботу взяти всю Малороссийскую Украину». Логіка підказує, що І. Мазепі не було ніякого сенсу ставати на перешкоді весілля Кочубеївни й Семена з мотивів наближення війни чи можливості вибору для неї кращих женихів. Адже В. Чуйкевич належав до його найближчих повірених. Заборона йому родичатися з генеральним суддею безглузда й абсурдна. У той же час, якщо Кочубеї віддавали за Семена Мотрю (а так воно, певно, і було), то негативна реакція на це І. Мазепи, подальше його «кумівство» цілком зрозуміле. Не міг гетьман, як людина, погодитися з вибором її батьків, намагався призупинити, відкласти небажане для нього дійство.

У 1708 році, як пізніше згадував в одному з документів С. Чуйкевич, «того ж времени и я будучи оного Кочубея зятем, за вірность монаршую, в той же справі тяжкую

неволю, кайданы и много страдания терпілем от Мазепи, перве в гор. Батурині, потом – в Білої Церкві, куда также в кайданах и з великою нуждою припроважений билем».

Семен Чуйкевич управляв з 1728 року разом із Степаном Тарновським генеральною канцелярією, був призначений у числі «искусных и знатных персон» для перекладу «правных книг».

У 1730 році, згідно з вибором старшин Ніжинського полку, він стає полковим суддею. Про це йдеться у гетьманському універсалі від 7 липня: «А по вибору старшин написан в судді бунчуковий товариш п(ан) Семен Чуйкевич и просил, чтоб онного пана Семена Чуйкевича определить в полк ніжинський судиею полковим... прето ми, по монаршим указу и вибору старшинському, з полку ніжинського нам поданом, яко определили его пана Семена Чуйкевича судиею полковим ніжинським, на что дан наш особливий универсал».

Пізніше один з нащадків Кочубеїв у виданих записках* писав, що Мотря «зовсім не збожеволіла від кохання до старого Мазепи, а навпаки – вийшла заміж за полковника Чуйкевича». Хоча тут і сплутано посади полковника і полкового судді, все ж вірно передано її подальший вибір. Чи щасливим було сімейне життя Чуйкевичів, не знаємо. Очевидно, ні. З 1733 по 1736 рік ігуменю Ніжинського жіночого монастиря була Меланія** Чуй-

* Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873.— Спб., 1890.

** Черниці змінювали світські імена.

кевичівна, яка після тяжкої хвороби померла 20 січня 1736 року. Дуже вірогідно, що це була Мотря. У 1738 році Семен Чуйкевич одружується (здається, втретє) на вдові роменського міщанина Христині.

І. Рєпін «Мотря Кочубей».

Княгиня Дольська – політична симпатія?

Коронний гетьман Речі Посполитої Ієронім Любомирський ще в 1702 році розпочав роботу щодо створення польсько-кримсько-турецької коаліції проти Росії. Зрозуміло, хід реалізації цієї ідеї не міг не зачепити й українського питання. Ряд документальних свідчень дає підставу стверджувати, що вже у 1703 році почалися таємні зносини з гетьманом Мазепою та його довіреними особами про роль України у цих планах. Як повідомляв з Москви австрійський посол Отто Плеєр 10 травня 1703 року, «попередньої неділі спішно прибув вершник від козацького гетьмана Мазепи з України до головного табору царського маєстату. Він привіз листи, що до нього (Мазепи) писали Огінський і Вишневецький, які радили йому, як перехитрити царя... та зі всім козацьким військом виступити проти Москви; крім того, він (вершник) приніс вістку, що до гетьмана прибуло турецьке посольство».

Стародубський полковник Михайло Миклашевський того ж року зустрічався з одним із лідерів литовсько-польських магнатів, троцьким каштеляном Михайлом Казимиром Коцелом. Вони обговорювали майбутнє України у новому статусі, яка мала одержати такі ж «вольності», як Польща і Литовське князівство. «Речь Посполитая Украинская» у складі союзу Литви і Корони висувала б стільки сенаторів, як литовці і поляки. Шляхта, міщани, духовні особи залишалися б «при своих вольностях». Про ці таємні переговори дізналися у Москві, і Мазепа поспішив вину за них перекласти на полковника. Він навіть

був знятий з посади. Але з часом гетьман задобрив його маєтностями і постарався, аби він посів попередній уряд.

Коронований у вересні 1705 року на короля Станіслав Лещинський відразу починає шукати контакту з Мазепою, аби залучити його на свій бік і використати у польських інтересах. Паралельно у цей час ішов процес укладення ним шведсько-польського договору, згідно з яким Карл XII у разі поразки Росії мав повернути втрачені Польщею раніше землі, тобто Україну. 21 вересня польський король отримав від шведського міністра Піппера листа: «Ваша величність звичайно вживатиме обережності, якої для власної безпеки потребує пан Мазепа; нехай він листом чи через посла оголосить Вашій Величності щирі рішення перейти на бік Вашої Величності. Тоді упевнить його, що будете захищати не тільки його, його особу, фортуну і честь, але й берете під захист і його друзів. Про це сповіщаю з волі короля».

До гетьмана С. Лещинський відразу послав свого агента, шляхтича Франца Вольського. Йому на руки дали інструкцію, про що говорити:

«1) Перше оголосити причину цього послання: оскільки королю відомо ще від діда свого, яку схильність до вітчизни своєї завжди мав пан Мазепа, нині ж не треба висувати вагоміші аргументи, як знаючій людині, скільки багатозбиткові для Речі Посполитої Польської є нинішні заворухи, а тому виступати на захист короля Августа – це істинно прирікати на втрату Річчю Посполитою своїх вольностей і прав.

2) Вести переговори з паном Мазепою уповноважений пан Борковський (Іван Борковський, польський полковник, рідний брат генерального обозного В. Дунін-Борковського, який помер у 1702 році. – **Авт.**), але оскільки до цієї справи ще далека дорога, тому було б бажано, аби на це звернення гетьман дав відповідь і висловив свої умови для шведського короля, щоб той знав, чи вирушати йому проти козаків.

3) Той же посланець вищезгаданого оголосить пану Мазепі найвищу славу, яку отримає за службу вітчизні своїй, всяку вольність, яка буде дана від маєстата та Речі Посполитої, звільнення з-під тиранського владарювання, наостанок нагородження, яке сам собі побажає.

4) Якщо ця справа звершиться благополучно і якщо посланець вищезгаданого принесе від Мазепи істинну і справжню відповідь, то король зобов'язується для вірності цього трактату отримати від шведського короля гарантію, і до нього негайно відіслати пропозиції, щоб коли він буде укладати з Москвою мирний договір, то в першому пункті значився зміст цього трактату, який укладемо.

5) Донести, що скільки війська в Україну буде потрібно, стільки й дадуть за вимогою Мазепи.

6) Через цей таємний трактат може сам пан Мазепа подати ідеї, які йому для інтересів Речі Посполитої, короля і себе самого здадуться корисними.

7) Просити дати відповідь на всякий пункт якомога пошвидше.

Дано у Варшаві, 23 вересня 1705 року, при підпису і прикладенні нашої печатки.

Станіслав, король.

Адамус Радомський, секретар палатний його королівської величності».

Мазепа надіслав її царю, а посланця залишив для допитів. Пропозиції ставленика шведського короля були цікаві, однак особа їх автора не викликала довір'я. Як повідомляв у Москву з Польщі князь Г. Долгорукий, С. Лещинський – «человек молодой и в Речи Посполитой незнатной и кредиту не имеет, что не токмо иные поляки, но которые ближние ево в Полше свойственники, ни во что ево ставят и слышать о выборе его не хотят».

Успіхи Карла XII у Європі, перехід на його бік більшості польських урядовців, магнатів, водночас втрата почуття міри Петром I у використанні козацького війська, його наступ на вольності гетьманців змушували гетьмана і його оточення думати про те, як у цих реаліях не стати розмінною монетою між протиборствующими силами. Період 1705–1707 років у житті І. Мазепи не тільки критичний, а й переломний у стосунках з російською владою. У цей час гетьман через означені вище причини стає відкритим для діалогу, переговорів з супротивною стороною Петра I. Він обережно зондує, прощупує її плани, можливості. Брутальність, нахрапистість, зверхність російської воячини змушує його в кінці 1705 року вже по-іншому дивитися на місію Вольського. «Якого ж нам добра впред надіятися, – сказав він у наближеному колі, – за наши вірные службы, и хто ж бы был такий дурак, як я, чтоб под сее время не преклонился до противной стороны на такие пропозиции, якие Станислав Лещинский до мене прислав?».

Тоді ж він зустрічається під Дубном з рідною тіткою С. Лещинського польською княгинею Ганною Дольською, яка запросила його до Білої Криниці бути хрещеним її онуки, дочки краківського воєводи, князя Януша Вишневецького.

Ганна Дольська народилася десь між 1661–1663 рр. у родині князя Криштофа Ходоровського, львівського стольника, та Катерини Яблоновської. Чарівну освічену дівчину вже у 1676 році засватав на 30 років старший від неї князь Костянтин Вишневецький, який мав посаду белзького воєводи. Від нього вона народжує синів Януса-Антоня (1678), Михайла-Сервація (1680) та дочку Франциску. Князь Костянтин здобував освіту в Краківській академії спільно з майбутнім королем Яном Собеським. Завдяки цьому молода жінка потрапляє у вищий світ Речі Посполитої.

Після десяти років подружнього життя її чоловік раптово помирає. Через три роки, у 1689 р., вона у Варшаві стає дружиною великого маршала литовського Яна-Карла Дольського, який теж був старшим за неї на 24–25 років. Важливо зазначити, що він був товаришем польського короля Яна Собеського. А оскільки у кінці 1689 р. І. Мазепа спрямував до польського двору свого таємного посланця Соломона з проханням допомогти визволити Україну від опіки Москви, то зрозуміло, що Ганна Дольська була втаємничена у деталі цієї місії, особливо, коли вона набула розголосу.

Другий її чоловік теж помирає, це сталося у 1695 р. У 1698 р. помирає його та її малолітній син Криштоф.

Її сини від першого чоловіка Януш та Михайло, здобувши освіту в паризьких та інших навчальних закладах,

11. Портрет Ганни Дольської

отримали невдовзі впливові уряди – воєводи краківського, великого литовського гетьмана.

Ганна Дольська завдяки своїм родинним і дружнім зв'язкам добре орієнтувалася у політичному житті Польщі. Тому, знаючи про місію Соломона 1689–1692 рр., запропонувала свої послуги у вирішенні давньої мрії гетьмана І. Мазеви.

Прихильниця С. Лещинського вела з українським керманічем «денные и ночные конференции». Повернувшись від неї у Дубно, І. Мазепа велів реєнту П. Орлику написати від його імені їй листа з подякою за зустріч і передати адресатці: «ключ циферной для корреспонденции з собою». Згодом княгиня надіслала гетьману зашифроване послання: «Уже я, гдѣ надлежит, послала с донесенем истинной в. м. приязни».

У Мінську в 1706 році, як згадує у своїх спогадах П. Орлик, від неї прийшло друге шифроване послання, у якому 45-річна князівна «извѣщала ему о поворотѣ посланца своего от двору, и о посылки листу от якогось безыменного короля до его писанного».

У другій половині 1706 року реєнт розшифрував для гетьмана від неї листа, у якому вона від імені Станіслава просила Мазепу, аби він «діло наміренне зачинал, надежен будучи скорого себѣ цілым войском шведским с Вольни суккурсу и всіх желаний своих, чого тылько претендовати будет, неотрицательнаго исполнения, обѣщая на тое прислать ассекюрацію Станислава и гваранцію короля шведского».

Мазепа не очікував такого швидкого повороту подій, його долали сумніви, якими він ділився з наближеними:

«Возможное ли діло, оставивши живое, искать мертвого и отплывши едного берега, другого не достигнуть? Станислав и сам не есть надежен своего королевства; Речь посполитая раздвоения: який же может быти фундамент безумных той бабы прелестей?»

Але, попри це, ситуація штовхала його на співпрацю, контакти з польським королем С. Лещинським, за спиною якого стояв Карл XII зі своїм нестримним бажанням скинути з трону Петра I. Останнє відповідало інтересам гетьмана, бо ослаблення Росії відкривало нові можливості для України.

У 1707 році контакти між гетьманом і польсько-шведською стороною поживалися. Роль посередника у переговорах сторін виконував ректор єзуїтського колегіуму у Вінниці Зеленський, якийсь священник «закону тринитарского», капелан княгині Дольської та її довірені. З ними він зустрічався під Жовквою. Таємні посланці один за одним курсували від нього в Саксонію до короля Станіслава.

Як пояснив гетьман Орлику, це він робив для того, аби шведи, прийшовши в Україну, «по неприятелски с нами не поступали, и огнем и мечем бідной Украины не зносили». Вже 16 вересня 1707 року Мазепа отримав від Дольської її лист і трактат польського короля Станіслава в 12 пунктах. Княгиня просила, аби гетьман «наміренное діло зачинал, пока войска шведские зближаются к границам украинским», а також вислав «вірного кого» з відповіддю на королівські пропозиції. 18 вересня П. Орлик зашифрував цифрами відповідь С. Лещинському. Мазепа повідомив короля,

«что указу его не може исполнить и жадного діла не сміет начинать с тых рацій: первая, что Киев и иные фортецы в Украині великими гварнизонами осажены, под которыми козаки, як перепелица под ястребом, не могут головы поднести... Другая, что потенция вся царского величества в Полци не в так далеком разстоянии от Украины, як войска шведские застают. Третья, что в Украині и начальные и подначальные, и духовные, и мирские, як розные колеса, не в единомыслном суть согласии, и едны благоволят в протекции московской, другие склонны суть до протекции турецкой, третии смакуют себѣ побратимство татарское, чинячи тое з ворожою к полякам антипатии. Четвертая, что Самусь с прочими полковниками, старшиною и козаками, по недавних бунтах в сегобочной Украині, опасаяся от войск полских отмщениа, не латво преклонитися могут до Річи Посполитой, и того ради надобно первш старатца войско и цілый народ до единомыслиа припровадить, по обоим сторонам Дніпра в Украині».

Гетьман також інформував таємного союзника про те, що має при своєму боці «килка тысячей войска великороссийского регулярного и добре екзерцитованого и мундеровнаго», яке «бодрим оком смотрит на всякие его поступки и всякое противное начинание довольно есть пресікти».

Мазепу не заохочувала до активності й громадянська війна у Польщі, коли «Річ Посполітая есть еще раздвоення и с собою несогласная». Насамкінець у своєму посланні він обіцяв «ні в чом интерессом его Станислава и войском шведским не шкодить, но всячески от того оберегатца».

У вересні 1707 року Мазепа зустрічається у Печерському монастирі з ректором Вінницького колегіуму Зеленським, який перед українським генералітетом казав, що не треба боятися шведів, які готуються йти не в Україну, а на Москву.

Шведський офіційний біограф Карла XII Г. Нордберг у своїх нотатках за жовтень 1707 рік повідомляє про посланця від гетьмана до короля Станіслава Лещинського з союзницькими намірами, «якщо він дістане підтримку й поміч від шведського короля. Шість чи сім тисяч москвинів, які знаходяться в околиці його постою, він легко зліквідує і тим способом покладе поміст для шведів». Тобто ми бачимо, що «намеренное дело» гетьман готовий почати, але за вказівкою не польського короля, а Карла XII. Однак останній не дуже заглибився у пропозиції гетьмана. Як згадували пізніше його наближені, шведський король не хотів мати справу з козаками, які для власної безпеки покидали своїх союзників. Карл XII наказав усе ж повідомити Мазепі, щоб він чекав слушної нагоди, коли йому повідомлять, як діяти далі.

Оскільки Зеленський у січні 1708 року прибув до Батурина з відповіддю від Лещинського, то стає зрозумілим, про що він вів розмови з І. Мазепою у вересні і чие завдання виконував. Посланця бачив у Варшаві турецький посол, якому С. Лещинський радісно похвалився, що гетьман буде допомагати йому, коли Порта пришле на поміч полякам орду. Однак польський король, вербуючи союзників і настраюючи Карла XII в своїх інтересах пошвидше йти

в похід на Москву, дещо перебільшував свою місію з допомогою шведів відновити велику Річ Посполиту.

10 жовтня 1707 року при зачинених дверях у Києві І. Мазепа* з полковниками, як передає у своєму доносі В. Кочубей свідчення полтавського писаря, читали «Пакта Комиссии Гадяцкое», тобто вивчали договір про федеративний союз з Польщею 1658 р.

Насувалася війна, і, зрозуміло, українські керманічі вивчали всілякі варіанти подальшого розвитку подій. Та вони не поспішали визначатися. Сам І. Мазепа говорив П. Орлику, що вирішальний крок не зробить доти, «пока не увижу, с какою потенцією Станислав к границам украинским придет и jakie будут войск шведских в государстве московском прогресса».

Зеленський, що привіз на другий день після Різдва** 1707 року в Батурин універсал Станіслава Лещинського, «в яком он, – як згадував П. Орлик, – мужество и храбрость и отвага Войска Запорожского похвалял, расширением и примножением прав и вольностей обнадеживал и отческим сердцем под свою протекцию целый народ пригорнуть обещал», поїхав у Вінницю без письмової відповіді, певно,

* П. Орлик у своїй сповіді С. Яворському пише, що Гадяцький договір взяв у Печерській бібліотеці миргородський полковник Д. Апостол. На його переконання, Мазепа тоді ще не міг допустити подібне зібрання старшин з остраху викриття їхньої змови. Разом з тим П. Орлик не враховує того моменту, що І. Ломиковському, Д. Апостолу та іншим наближеним старшинам І. Мазепа більше довіряв, ніж йому. Реєнта (генеральним писарем він стає весною 1708р. – Авт.), який випадково дізнався про таємні зносини з польським королем через посередництво княгині Дольської, партія опозиціонерів ще тримала на відстані.

** Грудень 1707 р.

з усною відмовою щодо умов «протекции». Справді, у цьому документі було чимало насторожуючих моментів. Польський король писав у ньому, що настав час «привертати свій народ до власної вітчизни й відірваний під чуже й незнане перед тим пануванням преславний козацький народ віддавати під найвищу опіку дідичних українських панів, найясніших польських королів».

С. Лещинський «як польський король, правдивий і від віків пан України» звертався «до своїх підданих, як милосердний батько до блудних синів», аби за його покликком українці скинули з себе вороже ярмо і поверталися «до давніх свобод і вольностей та під батьківське й дідичне панування польського королівства».

Він у свою чергу обіцяв поліпшити їхнє становище «у доскональших і більших гараздах, і як синів одної й нероздільної вітчизни пригорнути до спільної матері Речі Посполитої в правах наданих, ужитках, безпеках і всіх вольностях на віки утвердити». Подібні перспективи змінити одну залежність на іншу були малопривабливими для української верхівки. С. Лещинський намагався ще раз переконати Мазепу перейти на бік шведського короля і повернутися під владу Речі Посполитої через посланця Тарла, який 9 червня 1708 р. надіслав йому свого листа. Але гетьман 23 липня дав автору пропозиції відповідь, у якій вдруге скептично оцінив запропоноване, бо, мовляв, польський король сам почувається як невільник при шведському дворі.

Шведська армія восени 1708 року не мала ніякого конкретного договору з мазепинцями, навіть обміну інфор-

мацією про погодження дій. Хоча Карл XII і знав через Лещинського про наміри І. Мазепи порвати з Московою, все ж і далі проявляв пасивність у встановленні з ним прямого контакту, що змусило обережного гетьмана, особливо у зв'язку з доносом В. Кочубея, просочуванням інформації з оточення польського короля взагалі припинити всілякі потаємні спроби з'ясувати плани передбачуваних союзників, вести з ними переговори. У вересні 1708 року у листі до Карла XII С. Лещинський навіть бере до уваги можливість виступу гетьмана з козацьким військом проти них.

Незважаючи на це, все ж завдяки княгині Ганні Дольській налагодився зв'язок І. Мазепи з польською стороною, були вивідані її позиції щодо подальшої долі України.

Андрій Войнаровський на допитах засвідчив, що княгиня Г. Дольська обіцяла вийти заміж за його дядька. Хоча в листі від 27 січня 1708 р. до воєводи белзького Адама Сенявського І. Мазепа писав, що поголоски про його весілля з Г. Дольською «є явними плітками», усе ж, певно, їхні стосунки виходили за рамки лише налагодження політичних контактів між гетьманом та польським королем С. Лещинським. У доносі В. Кочубея зазначалося, що «же тая княгиня Долская прислала ему постель кошовную и хорошую, музыкантов своїх колка человека з інструментами, которія музыканти и тепер при нем найдуютца». У свою чергу І. Мазепа позичив їй 100000 garolinen, 10000 дукатів «для выкупленія своїх клейнотов».

Стосунки між ними мали б перспективний розвиток, якби повстання мазепинців, похід шведського короля Карла XII в Росію були успішними.

На жаль, поразка шведів та їхніх союзників українців у Полтавській битві 1709 р. унеможливили подальші контакти між княгинею та гетьманом. До того ж, І. Мазепа, тяжко захворівши, помирає у вересні 1709 р. Недовго прожила і його можлива обраниця. Ганна Дольська завершила своє життя 6 травня 1711 року в Львові.

Висновки

Особисте і політичне життя гетьмана І. Мазепи склалися трагічно. Померли діти. Поховав дружину. Його наступні симпатії не змогли через обставини того часу з ним поєднати своє життя.

Російські літописці «Великого» Петра І використали подробиці життя гетьмана для знеславлення останнього. У цьому протиставленні І. Мазепа виглядав, як старий ловелас, негідник. У той же час на цьому фоні інтимне життя царя виглядало не таким моторошним та злочинним (насилено відправив першу дружину в монастир, наказав убити коханку і т. п.). Незаангажоване дослідження біографії керманіча України дає підстави зробити висновок про те, що це насправді була шляхетна, вихована людина, яка дотримувалася Божих заповідей, намагалася вирішити питання шлюбу, поєднання з коханою законним чином. Його листування з цього приводу – справжня Поезія душі. Гетьман І. Мазепа відкрив у них своє серце – полум'яне, жагуче, пристрасне. Тільки така людина не могла бути РАБОМ обставин. Тільки така людина наважилася на відчайдушний КРОК – змінити ситуацію для українців на краще.

Додатки

І. Джерела

Листи гетьмана І. Мазепи до Мотрі Кочубей

1.

Мое серденько, мой квіте рожаной!

Сердечне на тое болю, що надалеко под мене ідеш, а я немогу очиц твоих и личка біленкого видіти; через сее писмечко кланяюся и всі члонки цілую любезно.

2.

Мое серденко!

Зажурилемся, почувши от дівки таке слово, же В. М. за зле на мене маеш, иже В. М. при собі не задержалем, але одослал до дому. Уваж сама, щоб с того виросло. Першая: щоб твои родичи по всім світі розголосили, же взяв у

нас дочку у ночі кгвалтом и держит у себе місто подложниці. Другая причина, же державши В. М. у себе, я бым не могл жадною мірою витримати, да и В. М. так же: мусілибисмо из собою жити так, як малженство кажет, а потом пришло бы неблагословеніе од Церкви и клятва, жебы нам с собою не жити. Гді ж бы я на тот час поділ. И мні б же чрез тое В. М. жалъ, щоб есь на потом на мене не плакала.

3.

Мое сердечне коханье!

Прошу, и велце прошу, рачъ зо мною обачитися для устной розмови. Коли мене любиш, не забувай же; коли не любиш, не споминай же! Спомни свои слова, же любить обіцала, на що ж мині и рученку біленкую дала.

И повторе и постокротне прошу, назначи хочъ на одну минуту, коли маемо з собою видітися для общаго добра нашего, на которое сама ж преже соизволила есь была; а нїм тое будет, пришли намисто з шії своеї, прошу.

4.

Мое сердечко!

Уже ти мене изсушила красным своим личком и своими обітницами.

Посилаю теперь до В. М. Мелашку, щоб о всім розмовилася з В. М. Не стережися ей ні в чем, бо есть вірная В. М. и мині во всім.

Прошу и велце, за нужки В. М., мое серденко, облапивши, прошу, не odkладай свои обітници!

5.

Мое сердце коханое!

Сама знаеш, як я сердечне шалене люблю В. М.; еще нікого на світі не любил так. Мое б тое щастье и радость, щоб нехай іхала, да жила у мене; тилко ж я уважив, якій конец с того может бути, а звлаща при такой злости и заед-

лости твоих родичов. Прошу, моя любенко, не одмінйся ні в чом, яко юж не поеднокрот слово свое и рученку дала есь, а я взаємне, поки жив буду, тебе не забуду.

6.

Мое серденко!

Не маючи відомости о повоженью В. М., чи вже перестали В. М. мучити и катовати, теперъ теда одыіжаючи на тыжденъ на певніе містца, посилаю В. М. одъїздного через Карла, которое прошу завдячне прийняти, а мене в неотмінной любові своей ховати!

7.

Мое серденко!

Тяжко болю на тое, що сам не могу з В. М. обширне поговорити, що за отраду В. М. в теперешнем фрасунку учинити. Чого В. М. по мні потребуеш, скажи все сій дівці. В остатку, коли они, проклятіи твои, тебе цураються,

иди в монастир, а я знатиму, що на той час з В. М. чиніти. Чого потреба, и повторе пишу, ознайми мині В. М.!

8.

Моя сердечне кохана!я!

Тяжко зафрасовалемся, почувши, же тая катувка не перестает В. М. мучити, яко и вчора тое учинила. Я сам не знаю, що з нею, гадиною, чинити. То моя біда, що з В. М. слушнаго не мам часу о всім переговорити. Болш од жалю не могу писати, тилко тое якож колвек станеться, я, поки жив буду, тебе сердечне любити и зичиты всего добра не перестану, и повторе пишу, не перестану, на злость моим и твоим ворогам.

9.

Моя сердечне кохана!я!

Вижу, же В. М. во всем одмінилася своєю любовію прежнію ку мині. Як собі знаеш; воля твоя, чини що хочеш! Будеш на потум того жаловати. Припомни тилко

слова свої, под клятвою мні даніє на тот час, коли виходила єсь з покою мурованого од мене, коли далем тобі перстень діяментовій, над которій найліпшого, найдорогшого у себе не маю, же «хочь сѣк, хочь так будет, а любовь межи нами не одмінится».

10.

Мое серденко!

Бодай того Бог з душею розлучив, хто нас розлучает!
Знав бы я, як над ворогами помститися, тилко ти міні руки звязала. И з великою сердечною тескницею жду от В. М. відомости, а в яком ділі, сама добре знаєш; прошу теде велце учини мні скорій отвѣт на сее мое писанье, мое серденко!

Моя сердечне кохана, наймильш, найлюбезнійша Мотроненько!

Вперед смерті на себе сподівався, ніж такої в серці вашої обміни. Спомни тільки на свої слова, спомни на свою присягу, спомни на свої ручки, які мені не поєдинократно давала, же мене, хоч будеш за мною, хоч не будеш, до смерті любити обіщала.

Спомни на остаток любезную нашу бесіду, коли єсть була у мене на покое: «Нехай Бог неправди карає, а я, хоч любиш, хоч не любиш мене, до смерті тебе, подруг слова свого, любити і сердечне кохати не перестану, на злость моїм ворогам». Прошу, і велце, моє сердечко, яким колек способом обачься зо мною, що маю з В. М. далі чинити; бо вже більш не буду ворогам своїм терпіти, конечно одомщеніє учиню, а яке, сама обачиш.

Щасливий мої писма, що в рученках твоїх бувають, неже мої бідні очі, що тебе не оглядають.

Моя сердечне кохана Мотренько!

Поклон мой отдаю В. М., мое серденко, а при поклоні посилаю В. М. гостинца, книжечку и обручик діяментовій прошу тое завдячне прийняти, а мене в любові своїй неотмінно ховати, нім даст Бог з ліпшим привитаю. За тим цілую уста коралевіи, ручки біленкіє и всі члонки тілця твого біленкого, моя любенко кохана*!

* Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш- Каменским и изданные О. Бодянским. – Москва, 1859. – Часть 2. – с. 127–130.

Лист гетьмана І. Мазепи до В. Кочубея

Пане Кочубей!

Доносить нам якійсь свой сердечный жалъ, рачій бы належало скаржитися на свою гордую, велерічивую жену, которую як вижу, не вмієш, чи не можеш повстягнути и предложити тое: же равній муштук як на коні, так и на кабили кладут; она то, а нехто инший, печали твоей причиною, ежели якая на сей час в дому твоєм обрїтається. Утекала Святая Великомученица Варвара пред отцем своим Діоскором не в дом гетманскій, але подьлійшое містці, межи овчарі, в разсілини каменнія, страха ради смертнаго. Не можеш, прадку рекши, нікогда свободен быти от печали, а барзі своего здоровья певен, паки з сердца своею бунтовничюю духу не виблунеш, которій, так разумію, не так з уломности натуральной, яко з подусти женской в себї имієт, и еслиж з Бозкого презрїнія, теды и всему дому твоему зготововалася якая пагуба; то не на кого иншого нарікати и плакати, тилко на свою и женскую проклятую пиху, гордость и високоуміє имієш; чрез літ шістьнадцети, прощалося и пробачалося великим и многим вашим смерти годним проступкам, однак нічого доброго, як вижу, не терпливость, ни добротливость моя не могла справити; а що взменкуєш в том же своем пашквильном писмї о

якомьсь блуді, того я не знаю и не розумію, хиба сам блудит, коли жонки слухаеш, бо посполите мовит: Gdzie ogon rzgdzi, tam pewne gtowa btondz*.

* Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. IV. – С. 174–175.

II. Статті

Мотря Кочубей вийшла заміж за 70-річного В. Чуйкевича?

Є різні версії життєвого шляху Мотрі Кочубей після її стосунків з гетьманом Іваном Мазепою. Через принципову позицію батьків вона не змогла стати гетьманшею. Кочубеї вважали, що одружуватися на хресниці є великим гріхом. Що ж сталося з нею після пристрасного кохання до 65-річного керманича України?

Відомий український історик Наталя Яковенко стверджує, що «у 1707 р., віддавши доньку за одного з козацьких старшин, Чуйкевича (згодом Мотря разом із чоловіком буде заслана до Сибіру, а після повернення пострижеться у черниці), Кочубей послав цареві донос» (Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ, 2005. – С. 403). Цю версію підтримала й російська дослідниця історії України Тетяна Таїрова-Яковлева: «Роман с Мотрей, почему-то, как аксиома, считается преддверием и причиной доноса Кочубея. Между тем эти события разделяло более двух с половиной лет, весьма драматичных для судеб Украины и России. Мотря за это время успела выйти замуж за близкого Мазепе человека – генерального судью Василия Чуйкевича. Он был не просто старшиной, но бывшим дворским Ивана Степановича, возведенным им сперва в звание регента генеральной войсковой канцелярии, а потом уже генерального судьи.

Кстати, Чуйкевич не бросит гетмана вполоть до Полтавской битвы. Так что причиной казни своего отца Мотряни в коем случае не была. И разум от горя она не теряла, но наоборот – разделила судьбу своего мужа и была отправлена Петром в 1710 году в Сибирь (несмотря на «реабилитацию» своего отца), где, по-видимому, и умерла» (Мазепа. – Москва, 2007. – С. 165).

Але чи справді Василь Чуйкевич одружився на Мотрі? Адже йому в 1707 році було не менше 65 років...

Родина Чуйкевичів входила у наближене коло людей, яким гетьман довіряв. В. Чуйкевич довго служив у Батурині канцеляристом, мав дружні і родинні стосунки з впливовими урядовцями. Так, з листа В. Кочубея до полковника І. Новицького від 27 січня 1679 р. довідуємося, що «панове братья моя пан Кроткевич и пан Василий Чуйкевич низко в. м. кланяются». Тобто Кочубеї та Чуйкевичі були, очевидно, двоюрідними або троюрідними братами.

Гетьман І. Самойлович цінував свого канцеляриста, посилав його з відповідальними дорученнями в Москву. 9 березня 1679 р. В. Чуйкевич інформував московських урядовців про взяття козацьким військом Переяслава, Ржищева.

Важливі дипломатичні місії останній виконував і за правління І. Мазепи.

Історик Ю. Гасцький у своєму дослідженні помилково назвав Василя Чуйкевича у 1702–1706 рр. генеральним писарем, а у 1706–1709 рр. генеральним суддею. Насправді до 1708 р. він був лише реєнтом. У листі до Петра І від 24 березня 1708 р. І. Мазепа повідомив царя, що тільки-

но вручив «судейство генеральное Василью Чуйкевичю, которой прежде сего был реентом канцелярии войсковой».

Не виключаємо, що гетьман призначив В. Чуйкевича генеральним суддею, аби нейтралізувати свояка В. Кочубея. Підкуплений впливовим урядом старшина вже не був зацікавлений під час розслідування доносу свідчити проти І. Мазепи.

Генеральний суддя Василь Чуйкевич перебував у оточенні І. Мазепи під час розвитку антимосковського повстання аж до тієї хвилини, коли опір уже не мав ніякого сенсу.

Після Полтавського бою він разом з багатьма старшинами здався переможцям. На допиті старшина виправдовувався тим, що І. Мазепа наказав за ним наглядати і «имел на него Чуйкевича всегда суспицию за сватов его покойного Кочубея и за миргородского полковника, о чем часто и словами ему напоминал и бунтовщиком против себя называл».

У цьому зізнанні важлива така подробиця: генеральний суддя називає покійного Кочубея сватом, а не тестем. Отже, не Василь Чуйкевич, а його син був одружений з Мотрею. Хто ж він такий?

Як свідчать документи, Василь Чуйкевич у 1707 році одружив свого сина Семена Чуйкевича з однією з дочок Кочубеїв. У «Родоводі дворян Чуйкевичів» зазначається, що це була Мотря, хрещениця Мазепи.

У 1707 році «дочери меньшей», яку В. Кочубей, як зазначається у його доносі, «выдал за Чуйкевича», дав посаг 1000 золотих, да зятю... 1000 ефимков, 1500 черво-

них, серебра с 40 гривен в разных вещах». У 1744 році Семену Васильовичу Чуйкевич було, за його словами, більше 70 років, а отже, у 1707 році він мав десь 35–37 років. Ймовірно, що у такому віці він одружувався вже вдруге. Іван Мазепа неохоче згоджується на весілля дочки Кочубея з Семеном Чуйкевичем, навіть дав пораду генеральному судді зачекати: «Як будем з Ляхами в едности, тогда знайдется твоей дочкі жених з тоей стороны Лядское знатний який шляхтич, который твоей фортуні доброю будет подпорою». Кочубей і Чуйкевич на другий день після цієї розмови, 18 травня 1707 року, спішно повінчали дітей.

Логіка підказує, що І. Мазепі не було ніякого сенсу ставати на перешкоді весілля Кочубеївни й Семена з мотивів наближення війни чи можливості вибору для неї кращих женихів. Адже В. Чуйкевич належав до його найближчих повірених. Заборона йому родичатися з генеральним суддею безглузда й абсурдна. У той же час, якщо Кочубей віддавали за Семена Мотрю, то негативна реакція на це І. Мазепи, подальше його «кумівство» цілком зрозуміле. Не міг гетьман, як людина, погодитися з вибором її батьків, намагався призупинити, відкласти небажане для нього дійство.

У 1708 році, як пізніше згадував в одному з документів С. Чуйкевич, «того ж времени и я будучи оного Кочубея зятем, за вірность монаршую, в той же справі тяжкую неволю, кайданы и много страдания терпілем от Мазепи, перве в гор. Батурині, потом – в Білій Церкві, куда также в кайданах и з великою нуждою припроважений билем».

Новий обранець Мотрі на час одруження не мав впливового уряду, але добре знався на літературі, володів кількома мовами. Він був високоосвіченою людиною свого часу.

Семен Чуйкевич управляв з 1728 року разом із Степаном Тарновським генеральною канцелярією, був призначений у числі «искусных и знатных персон» для перекладу «правных книг».

У 1730 році, згідно з вибором старшин Ніжинського полку, він стає полковим суддею. Про це йдеться у гетьманському універсалі від 7 липня: «А по вибору старшин написан в судді бунчуковий товариш п(ан) Семен Чуйкевич и просил, чтоб оного пана Семена Чуйкевича определить в полк ніжинський судиею полковим... прето ми, по монаршим указу и вибору старшинському, з полку ніжинського нам поданом, яко определили его пана Семена Чуйкевича судиею полковим ніжинським, на что дан наш особливий универсал».

Пізніше один з нащадків Кочубеїв у виданих записках (Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873. – Спб., 1890) писав, що Мотря «зовсім не збожеволіла від кохання до старого Мазепи, а навпаки – вийшла заміж за полковника Чуйкевича». Хоча тут і сплутано посади полковника і полкового судді, все ж вірно передано її подальший вибір. Чи щасливим було сімейне життя Чуйкевичів, не знаємо. Очевидно, ні. З 1733 по 1736 рік ігуменею Ніжинського жіночого монастиря була Меланія (черниці змінювали світські імена. – Авт.) Чуйкевичівна, яка після тяжкої хвороби

померла 20 січня 1736 року. Дуже вірогідно, що це була Мотря. У 1738 році Семен Чуйкевич одружується (здається, втретє) на вдові роменського міщанина Христині.

Активна участь генерального судді В. Чуйкевича у збройному протистоянні проти Московії все ж не залишилася непоміченою. В. Чуйкевича не амністували. Разом з іншими мазепинцями він потрапив до Сибіру, де постригся у ченці. У монастир пішла і його дружина.

Батуринська обраниця гетьмана була в Парижі?

Як виглядала Мотря Кочубей? Російський поет Олександр Пушкін описав її у своїй «Полтаві» так, ніби він бачив її портрет:

*«Она свежа, как вешний цвет,
Взлелеянный в тени дубравной.
Как тополь киевских высот,
Она стройна. Ее движения
То лебедя пустынных вод
Напоминают плавный ход,
То лани быстрые стремления.
Как пена, грудь ее бела.
Вокруг высокого чела,
Как тучи, локоны чернеют,
Звездой блестят ее глаза,
Ее уста, как роза, рдеют».*

(Пушкин А. С. Сочинения в трех томах. – Москва: Художественная литература, 1986. – Т. 2. – С.89–90).

Зрозуміло, це плід фантазії поета. Чи все ж таки він, перебуваючи в Україні, міг бачити у родині Кочубейв захоплюючий образ дівчини, яка закохалася у старого гетьмана?

У 1991 році журнал «Художник» у № 2 проілюстрував згадані вище рядки з «Полтави» зображенням красивої дівчини. Редакція попросила читачів повідомити, чи є відомості якісь про цей портрет «Мотрі Кочубей». У № 9 за той же рік були опубліковані їхні відгуки.

Як з'ясувалося, цей портрет уже в кінці 1960-х друкувала «Литературная газета» з повідомленням, що він був у жительки Батурина Максименко, яка дала його сфотографувати. Він їй, мовляв, дістався від потомків Кочубея. Згодом вона його передала комусь у Києві.

Директор Полтавського художнього музею Ким Скалацький висловив сумнів, що це є зображення М. Кочубей, «оскільки портрет не мав нічого спільного з українськими портретами кінця XVII–XVIII». Крім того, невдовзі в Полтаву привезли таку ж кольорову репродукцію «Мотрі» з Німеччини. У Батурині згодом розповсюдилася легенда, ніби В. Кочубей їздив з дочкою у Францію, і там був намальований її портрет*. Але і ця версія не набула свого підтвердження.

У 1994 році К. Скалацький у газеті «Голос України» (№ 202, 22 жовтня, с.11) у замітці «То була гаряча і рішу-

* Кашка В. Портрет Мотрі Кочубей // Сіверщина. – 1994. – Травень – № 12. – с. 2; Павленко С. «Нікого на світі не любив так // Голос України. – 1994. – 21 травня. – с. 12.

ча дівка!» навів свідчення співробітника Північноосетинського інституту гуманітарних досліджень Вілена Уарзіата: «В Осетії, зокрема у Владикавказі, цей портрет... достатньо добре відомий. Існує стійка версія, що на ньому зображена представниця осетинської аристократії Фатима (домашнє ім'я Леля, Алдатон Алдатова) – одна з перших осетинок, яка отримала освіту в Парижі ще на початку нашого віку». Науковець надав фахівцям фоторепродукції: одну з написом «Fatime», а іншу – з підписом «Мисс Європа Алдатова Лейла, 1910 год».

Отже, на жаль, портрет «Мотрі Кочубей» насправді виявився хибним. Як не прикро, але ним доволі часто користуються при ілюструванні книг, газетних статей.

За кожне побачення – 10 тисяч червінців?

(Відгук* на публікації у «Фактах и комментариях»)

У газеті «Факты и комментарии» 6 лютого 2001 р. з'явилося інтерв'ю Е. Коснічук, Ф. Цельмера «За каждое свидание с Мотрей Кочубей гетман Мазепа давал ей по 10 тысяч червонных золотых», а 7 квітня того року матеріал Е. Коснічук «Гетман Иван Мазепа умер в Киеве под чужим именем? Эту сенсационную весть принес в редакцию... его вероятный потомок», у якому українського гетьмана-державника представлено як підступного зрадника-обманщика всіх і вся з дитячих років, католика-інтригана, людину без совісті і моралі. Все це подалося на двох полосах під соусом знайдення «ключа к тайне Ивана Мазепы» спочатку «обыкновенным школьным учителем истории» Сергієм Дьоміним, а потім Іваном Федосійовичем Мазепою, «вероятным потомком». Шукачі «правды» з допомогою «Фактов» оприлюднили читачам стільки нового викривального компромату про гетьмана, що перевершили, здається, всіх фальсифікаторів його біографії разом узятих. Власник однієї-єдиної папочки з розшуковими документами С. Дьомін, схоже, якимось чином побував у XVII столітті у дні, коли мати колисала І. Мазепу в колисці, і вже тоді він, підступний син, не міг дивитися в її очі, бо мав «бесовские мысли»! «Історик» практично через кожен абзац цитує його думки. Наприк-

* Опубліковано в «Літературній Україні» 21 червня 2001 р. (с. 8)

лад: «Я для неї (матері. – **Авт.**) ни лях, ни казак, а выродок», – считал Иван». С. Дьомін не уточнює, з якого джерела (невідомого всім маститим історикам!) чи сновидіння він це запозичив. Але звучить ефектно! Далі більше. Мазепину матір, яка, за версією дослідника-правдиста, не любила сина, він змальовує «похожей на хищную птицу», «якотоу в Диканьке многие называли ведьмой». Проте це ще квіточки. Виявляється, «Мария-Магдалина его (Мазепу. – **Авт.**) под конец жизни прокляла: чтобы шведов привести на Украину!...». Чи відомо авторам цього спільного опусу, що ігумена Києво-Печерського і Глухівського дівочих монастирів Марія Магдалина померла у кінці 1707 року? Шведи, як відомо, з'явились на теренах Гетьманщини у жовтні 1708 року. Як же вона, живучи з своїм сином у злагоді, любові (за спільні кошти будували у Глухові та Києві церкви!), могла його проклясти після своєї смерті? Гетьман у вересні-листопаді 1707 року перебував у Києві. Канцлеру Г. Головкину він повідомляв 2 листопада про причини затримки: «Госпожа matka моя вельми болезнует и до кончины жития своего приближается». З відомого листа П. Орлика С. Яворському дізнаємося, що Марія-Магдалина була втаємничена у плани сина. Саме їй він передав для зберігання пропозиції польського короля Станіслава Лещинського про співпрацю. І. Мазепа розповідав П. Орлику, що таємне звернення з Польщі його мати «удержала у себе, и перед кончиною своею вручила внучці своей, а моей племянниці панні Маріанні, и веліла ей отдать мні по смерти своей и тое сказать, что она, гос-

Портрет матері І. Мазепи.

пожа matka, просила єдноєй по Бозі живучой черниці о молитвы до Господа Бога, дабы он сам управил тое діло».

С. Дьомін «відкопав» нове і в особистому житті гетьмана. У коханки його він з легкої руки зараховує польську княгиню Ганну Дольську (через неї гетьман вів переговори з С. Лещинським. – **Авт.**). Історія з нею, як оповідає шукач «правды», «явственно подтверждает: он искал в любви замужних женщин опеки и понимания, которых не встретил у своей матери». «А вот о связи со вдовой Фридрикевич было известно только Дольской, – далі зазначає дослідник, – но она не ревновала». З цієї невинної зауваги стає зрозуміло, що першовідкривач С. Дьомін не прочитав жодної монографії про Мазепу. Адже, якби він це зробив, то дізнався б, що Ганна Фридрикевич була дружиною гетьмана. Вона померла у 1702 році. Автори опусу не ознайомилися навіть з листами Мазепи до Мотрі Кочубей, бо ж оцінили кожне їхнє побачення в 10 тисяч червоних золотих (от, мовляв, як витрачав гроші гетьман-ловелас). Насправді вдівець, знайшовши відповідь своєму почуттю, подарував обраниці перстень, обручку і книжечку.

В. Кочубей, надіславши царю разом з доносом на Мазепу листи останнього до Мотрі, додав до них невеличкого коментаря, що у грудні 1704 року гетьман, «поворачаючися з Бахмача, прислал того ж Демянка, приказавши наговоровати Мотрону, же пан 10000 червонных обіцует дати», аби та вийшла на побачення. Отже, ще не дав, а тільки обіцяв!

Чи могло таке бути? Дочка Кочубея прагнула втекти від батьків до гетьмана. Він же їй, як дізнаємося з його листа, заборонив це робити: «Уваж сама, що б з того виросло. Першая, що б твої родичі по всім світі розголосили: же взяв у нас дочку у ночі гвалтом і держить у себе місто подложниці. Другая причина, же державши Вашу Милість у себе, я бим не могл жадною мірою витримати, да і Ваша Милість также: мусілибисьмо із собою жити так, як малженство каже, а потом прийшло би неблагословеніє од Церкви і клятва, жеби нам з собою не жити. Гді ж би я на той час поділ. І мні б же чрез теє Вашу Милість жаль, щоб есь на потом на мене не плакала».

Через цю зважену позицію Мазепи, який в очікуванні церковного благословіння-дозволу на шлюб з хрещеницею не бажав форсувати події, знервована, розчаровано-ображена Мотря не бажала з ним зустрічатися. Можливо, втративши всяку надію, гетьман справді пропонував їй за останнє побачення карколомну на той час суму... Але як про те дізнався В. Кочубей? Йому про це відразу розповіла дочка, яка зненавиділа батьків за те, що вони стали на перешкоді її шлюбу з гетьманом? Чи вірний слуга Мазепи?

І перше, і друге малоімовірне. Ті 10000 червінців, – швидше за все, зла підозра-фантазія донощика, який разом з дружиною, викравши у дочки листи, використали їх через три роки як компромат на гетьмана.

«Вероятный потомок» теж, як мовиться, чув дзвін, та не знає, звідки він. Другий шукач сенсаційно-розвінчувальної «правды» відразу повідомляє, що його батько і дід, наро-

дившись за 15 кілометрів від Батурина в колишньому мазепинському володінні, вважали себе прямими нащадками Мазепи. «Основания? – інтригує автор сенсації. – До отмены крепостного права крестьяне не имели возможности, что называется, менять географию. А с 1861 года ни один мой предок мазепинских владений не покидал. Уже слишком много получается совпадений! Утверждение же о том, что у Ивана Степановича не было детей, изначально было сомнительным... и, как свидетельствовали земляки-современники, где-то остался сын, которого Мазепа не любил...». Відразу розчаруємо Івана Федосійовича Мазепу. Як повідомляє синодик Крупицького Батуринського монастиря, дочка гетьмана Варвара та його синок Іван померли у ранньому віці. Мазепа виховав сина дружини від першого шлюбу Криштофа Фридрикевича. Останній у 1699 році як седнівський сотник отримав на ранг двори та ґрунти. Є свідчення від 1729 року старожилів про те, що гетьман «отдал... своему пасынку Криштофу Фридрикевичу» Смяч та Конотоп. Седнівський сотник або загинув, або помер у поході 1702 року. Більше дітей у родині Мазеп не було! Племянники, інші родичі, як мовиться, засвітилися на тих чи інших урядах Гетьманщини. Усі ті з них, хто залишився вдома після поразки 1709 року, були репресовані. Є документи про заслання їх до Москви, Сибіру. Цієї участі навіть зазнала дочка В. Кочубея Ганна, яка вийшла заміж за небожа гетьмана Івана Обидовського (помер у 1701 році у поході в Прибалтику). Вона довгий час пробула під арештом, у неї та її двох діток відібрали землю.

Шукаючи свій зв'язок з Мазепою (що непогано!), чернігівець ради істини хоча б засумнівався у тих фальсифікаціях, міфах, які супроводжують гетьмана з благословення Петра І ось уже майже 300 років. На жаль, сприйнявши надруковане паплюжниками незалежності України, акції мазепинців 1708 року за чисту монету, Іван Федосійович додає до написаного і свій «вклад». «В Москву и Киев шли доклады, – розповідає він Е. Коснічук, – что Мазепа продает басурманам не только серебряные оклады с икон из православных храмов, но и православных людей с Подолии и Волыни... Разве можно о таких делах сегодня молчать? Их надо либо обоснованно опровергнуть, либо найти содеянному мотивы. Возможно, Мазепа хотел помочь людям выжить? Ведь в 1690 году в Украине был мор: из-за нашествия саранчи скот поедал дохлых кузнециков, а мясо пахло так, что есть его было невозможно... Нужны были деньги, так, может, потому Мазепа шел на такие прегрешения?..». Цей «невинний» новостворений наклеп на гетьмана спростовує документ 1690 року. Згідно з ним, із Києва на Москву надіслано не «доклады», а злобливу анонімку, текст якої як абсолютну істину переповідає «вероятный потомок». Ось що сповіщав царів недобррозичливець гетьмана: «Мы все, в благочестии живущие в сторонах польских, благочестивым монархам доносим и остерегаем, дабы наше прибежище и оборона не была разорена ото злого и прелестного Мазепы, который прежде (тобто навіть не в 1690 р. – Авт.) людей наших подольских, русских и волынских бусурманам продавал, из церквей туркам серебро продавал вместе с образами; (...) на-

конец, подговоривши Голицына, приехал в Москву, чтоб вас, благочестивого царя Петра Алексеевича, не только с престола, но и со света изгнать, а брата твоего Иоанна Алексеевича покинуть в забвении. Другие осуждены, а Мазепу, источник и начаток вашей царской пагубы, до сих пор вы держите на таком месте, на котором если первого своего намерения не исполнить, то отдаст Малороссию в польскую сторону». Висловлене анонімником потребує деяких пояснень. Видно, що автор доносу дещо знав про службу у 1668–1674 роках Івана Мазепи у правобережного гетьмана Петра Дорошенка, який і ради інтересів об'єднання України певний час союзничав з турками і кримчанами. Чи ж справді його підопічний торгував християнами, сріблом з церков? Процитуємо, що пише з цього приводу Чернігівський літопис за 1672 рік : «А Дорошенко послал до монастыря Креховского спод Илвова Ивана Мазепу (він був тоді ротмістром надвірної компанії, тобто охоронного загону гетьмана. – **Авт.**) на залогу. Каплан-паша не відал того и послал часть войска турецкого и татарского добывать того ж монастыря. А гды пришло войско его там, били їх, боронячися, чернці добре и ханского забито сестренца гліотом желізным и сам залога Иван Мазепа з ручницы много турков трупом положил. За що велми розгнівався хан и болшую громаду войска татарского и турецкого добывать Крехова послано. Видячи чернцы, же трудно оборонитися, здалися турком и дали за себе окупу сребра церковного каменей чотыри и таляров тысячу. А так отошли от них турки и пришли до цесаря до Каменца-Подолского». Ось таке пояснення «торгів» сріблом.

11 червня 1674 року січовики взяли у полон Мазепу, який, як посол від Дорошенка, направлявся з листами до турецького візира, султана і кримського хана. Разом з ним їхало 9 татар і 15 козаків-невільників з Лівобережжя. Правобережці тоді перебували у стані війни з лівобережцями, а тому, відповідно, під час сутичок не тільки вбивали одне одного, але й брали в полон. П. Дорошенко дарував своїх ворогів союзникам... Це трагічні реалії тих часів. С. Величко у своєму «Літопису» оповідає, як запорожці хотіли «розтерзати й убити» І. Мазепу, але кошовий Сірко погамував їх прагнення пророчими словами: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він вам і нашій вітчизні надалі згодиться». Помилуваного затребувала Москва. Кошовий отаман 6 липня 1674 року просив гетьмана Івана Самойловича: «Покажи милость свою, как отец милосердный, чтобы он в неволи не был и чтоб войско запорожское, даровавшее ему и волю, и жизнь, и здоровье, не стало говорить, что Сирко засылает людей в неволю». Одне слово, такі були «торги». Що вони мають спільного з 1690 роком?

«Историю предательств» гетьмана Мазепа-автор сенсацийних «відкриттів» розпочинає давно експлуатованою легендою про магната Фальбовського, який підтримував «облагодетельствовал» юного Мазепу, а той відповідно йому віддячив – «увел у него супругу». Ще сучасники гетьмана поляки Отвіновський, граф Красінський засумнівались у цьому, бо «потерпілий», мабуть, нічого не знав про вищезгадане. За їхньою версією Мазепа насправді

вчинив перелюбство з дружиною генерала Мартина Конського. Але й останній, якби було так насправді, у листі до гетьмана від 23 березня 1695 року не згадував би про їхню «дружбу, которую иміл есм в молодых літах с вельможностью Вашею». У кінці XIX століття історик І. Каманін знайшов в архівах своєрідне спростування викладених вище версій з життя гетьмана. Це розвідна справа 1663 року володимирського судді Яна Загоровського та його молодой дружини Олени, в якій він знайшов чимало подарунків від двадцятичотирирічного Мазепа. Аби виграти майновий процес, чоловік звинуватив свою другу половину також у любовних зв'язках з князем Дмитром Вишневецьким, якимсь Убишем та іншими. Суд не визнав за Мазепою злочинів, які йому приписував Загоровський. Отже, для чого всі ті фантастичні нісенітніці знову як достовірні факти переповідати громадськості? Аби вкотре спаплюжити гетьмана?

«Вероятный потомок» наводить іще «вбивчий аргумент» про зрадництво гетьмана. Мовляв, він пообіцяв через миргородського полковника Д. Апостола передати Петру I Карла XII, «если царь гарантирует ему самому личную безопасность». Справді, в історичній літературі фігурує лист Г. Головкина гетьману від 22 грудня 1708 року. У ньому канцлер сповіщає, що через Д. Апостола отримав пропозицію від Мазепа про викрадення шведського короля і, мовляв, Петро I дав згоду на амністію зрадника, якщо він виконає обіцяне. Якби миргородський полковник дійсно привіз царю таку фантастичну пропозицію, то чому ж він нічого про неї не сказав під час допиту? Протокол його,

на щастя, зберігся, опублікований у 1859 році істориком Д. Бантиш-Камінським. Там жодного натяку нема про згадане! Перед допитом Д. Апостол ховався спочатку у Сорочинцях і звідтіля звертався до І. Скоропадського потурбуватися про власну амністію. Чому ж він не спішив з посланням Мазепи до царя? А тому, що його просто не було! Лист-фальшивка Г. Головкина адресувався шведам, аби скомпрометувати у їхніх очах гетьмана. Нами недавно в архіві виявлено чорновик послання Д. Апостола (воно направлялось з вищезгаданим у ставку Карла XII) з правкою замовника Г. Головкина і з приписом на останній сторінці «Писма, что писаны к Мазепе по измене ево фальшивые от канцлера».

Бідний «родич», якому нічого не перепало від спадку гетьмана, зрозуміло, не міг не поцікавитися, де, так би мовити, перебуває і його втрачена доля коштів. «Откуда такие несметные богатства – до сих пор загадка, – заявив він і, мабуть, через відсутність заповіту ображено вкотре лигнув «пращура» черговою звинувачувальною порцією багна: «Может быть, утверждения, что Мазепа «подбирал» сокровища им же уничтоженных земляков, и верны?...». Ось такий, мовляв, гетьман-негідник... Щоправда, реалії 22-річного правління Мазепи говорять про інше. Так, опозиціонерів він нещадно скидав з урядів. У свій час такої долі зазнали полковники Л. Полуботок, Р. Дмитрашко. Але через два-три роки вони, як і більшість усунутих з посад авторитетних у війську старшин, отримали за попередні військові заслуги значні маєтності, які давали їм непогані

прибутки. Згодом сина першого Павла Полуботка Мазепа призначає чернігівським полковником, а внука другого Дмитра Дмитрашка бере у свій почт. Останній за участь у повстанні мазепинців був репресований «и в ссылке умре».

Ніякої загадки походження великих фінансових витрат Мазепи не існує. У його розпорядженні була скарбниця, яка щороку поповнювалася майже одним мільйоном золотих у формі податків. У ході Бендерської комісії 1709 року старшина пояснила, що за Мазепи «від одного коня, як і від одного вола, платили селяни одного золотого річного податку». Це була невеличка посильна сума, бо ж забезпечення прожиття одного сердюка протягом місяця складало 5 золотих. Майже 90 відсотків зібраних коштів ішло на утримання десяти козацьких полків, десяти компанійських та сердюцьких полків. Час Мазепи не залишив нам збудованих вишуканих палаців як генеральних старшин, так і самого їхнього поводири. Здавалося б, при їхніх статках кожен з них міг попідкуватися про кращу і соліднішу «хатинку». Старшини жили ж загалом у скромних і тіснуватих дерев'яних оселях або кам'яницях. Набуті ж від рангових володінь (тобто наданих на час виконання службових обов'язків) прибутки побожно оточення Мазепи вкладали у церкви, монастирі. Всі генеральні старшини, полковники, мов змагалися один перед одним, у побудові, реставрації храмів. Вони захоплювалися читанням, переписуванням житій святих. Такі у них були духовні пріоритети. Цим, молитвою жив і Мазепа, який своїми віршами не випадково звертався до небес:

*Жалься, Боже, України,
Що не вкупі маєт сини!*

...Ми зупинилися лише на найодіозніших моментах двох новітніх публікацій «Фактов» провізначного українського діяча, гетьмана-державника. Спростувати всі інші голослівні брудні закиди у його бік не вважаємо за потрібне – з вищенаписаного і так зрозуміло, яка їм ціна. Це добре, що вчитель зібрав папочку матеріалів про Мазепу, а однофамілець гетьмана зацікавився походженням свого роду. Погано, що їхні дилетантські і незграбні викривальні студії-анафеми, гіпотези, за якими не проглядається ні знань, ні серйозного пошуку, елементарного патріотизму, сприймають на «Ура!» у редакції масової газети і використовують для тиражування-одурманювання співвітчизників. Це ж як, певно, по-газетярськи радісно, коли їхнім читачам додасться чорноти, неправди, бруду! Схоже, у декого просто сверблять руки, аби осквернити пам'ять про Шевченка, Лесю Українку, Мазепу. Підступно. Під виглядом «правды», «белых пятен истории». Тільки в ім'я чого? Аби довести, що українці – з діда-прадіда не мають за душею нічого святого, а лише лихе, підступне і зрадливе?

У «загибелі української держави» винна любов?

Про донос генерального судді Василя Кочубея на Івана Мазепу є чимало літератури, яка пояснює його вчинок прагненням викрити гетьмана як зрадника царя, довести свою вірнопідданість Петру I і помститися за «наругу» над дочкою Мотрею. Тим часом уважне вивчення слідчих документів у цій справі, обставин появи чолобитної дають підстави зробити дещо інші висновки щодо мотивації написання викривального документа.

В. Кочубей, насмілившись у серпні 1707 року послати в Преображенський приказ ієромонаха Спаського монастиря з Севська Никанора з усним донесенням, що «гетман Иван Степанович Мазепа хочет великому государю изменить», дуже ризикував, маючи в своєму розпорядженні куці, легко спростувальні докази для звинувачення свого зверхника. На перший погляд, він усе те здійснив «по семейной своей злобе». Однак конфлікт між Кочубеями та Мазепою через Мотрю розгорівся у 1704 році, тобто на три роки раніше написання доносу. Після невдалого сватання гетьман не вживав ніяких репресивних дій щодо генерального судді, навіть на час своєї відсутності у Батурині призначав Василя Кочубея наказним гетьманом, тобто тимчасово виконуючим обов'язки гетьмана. Першого січня 1707 року він був у нього на іменинах. І у своєму доносі генеральний

суддя оповідає про часте чаркування з гетьманом у власному домі або у гетьманській резиденції. Іван Мазепа при цьому висловлювався відверто, не приховуючи особистих антимосковських оцінок тих чи інших подій. Отже не вважав Кочубея небезпечною людиною, яка на схилі літ може виступити проти нього.

В. Кочубея і гетьмана пов'язала довгорічна тісна співпраця, служба спочатку у гетьмана П. Дорошенка, а потім у гетьмана І. Самойловича. Перший кар'єру зробив у гетьманських канцеляріях (у 1681 році призначений реєнтом). Інший – на різних військово-адміністративних посадах у Чигирині, Батурині.

І. Мазепа, за його свідченням 1708 року, вважав, що він «Кочубея спростаго канцеляриста перш писарем енеральным, а потом судиею енеральным учинил, маєтностями, денгами, честию и славою в войску Запорожском убогатил». Уточнимо лише, що генеральним писарем В. Кочубей став усе ж таки в результаті Коломацького перевороту 1687 року як найактивніший його учасник. Довготривале його перебування у числі провідних урядовців гетьманату не випадкове. Це все ж таки була дуже близька до гетьмана людина, яка багато знала про таємні плани козацького вождя ще з 1689–1693 років, обговорювала з ним найпекучіші проблеми. Якби генеральний писар належав до опозиційної партії ще з часів початку гетьманування Мазепа, він утратив би уряд, як чимало амбіційних старшин невдовзі після Коломаку.

Соратництво між ними не завжди було безхмарним. Несподіване прагнення у квітні 1700 року В. Кочубея піти у відставку, згодом його категорична відмова віддати за гетьмана дочку є прямою ознакою великої поінформованості майбутнього донощика у таємні радикальні задуми Мазепи, прагнення уникнути відповідальності у разі провалу їх реалізації. Якби Мотря стала гетьманшою, то зміщення гетьмана обернулося б лихом для всієї великої родини Кочубеїв, маєтності б якої конфіскували. Саме це, перспектива сибірського заслання і каторги, швидше за все змушували Василя Кочубея остерігатися Мазепи, дистанціюватися від нього, висувати привід для перешкоди одруженню дочки з сановитим вдівцем. Адже про подібний вигідний шлюб мріяла не одна старшинська родина.

І. Іскра повідомив у цьому зв'язку охтирському полковнику Федору Осипову важливу деталь: «Теперь Кочубей, отбиваясь от судейства, чтоб ему не быть при гетманской измене, притворился больным и живет в имении своем Диканьке». Що ж спонукало старого хворого наказного гетьмана розпочати ризиковану справу? Помста? Прагнення розкрити очі Петру І?

Розгадка поставлених запитань більше від усього криється у зізнанні на допитах у справі доносу колишнього полтавського полковника Івана Іскри: «Слышал де он от Кочубея, что советовал он о том с миргородским полковником, со Апостоленком и с Чуйкевичем, с другим судьёю, и что по извержению гетмана Мазепы, Миргородского полковника желали они учинить гетьманом».

В. Кочубей також після катувань повідомив, що «предостерег меня от гетманской посылки миргородский полковник», тобто останній сприяв, аби скаржника не схопили за вказівкою Мазепи. Петро Яценко, який відвозив донос у Москву, назвав ще одного співника генерального судді – Івана Черниша. На очній ставці той мав підтвердити, «что царский указ (про реорганізацію козацького війська. – Авт.) крайне поруган и осмиян гетманом». Петро І, канцлер Г. Головкін звернули увагу на ці деталі слідства, в яких, власне, і крилася вся суть, і вимагали від гетьмана закути в кайдани миргородського полковника Данила Апостола, а також Івана Черниша та відправити їх для подальшого допиту. Мазепа все ж знаходив солідні аргументи, аби не виконати ці розпорядження. Ясна річ, йому передусім не вигідно було розширювати коло підозрюваних для допитів. Він не знав, що міг посвідчити В. Кочубей. Якщо миргородський полковник підтвердив би сказане генеральним суддею, то справа б набула непередбачуваного для гетьмана результату. Як правило, у ході додаткового слідства могли виникнути інші деталі, подробиці, які б справили поставили Мазепу у незручне становище. Тому гетьман старався обмежити доступ до російських урядовців важливих свідків, що йому і вдалося. Зокрема І. Черниш (Черняк) «взят и окован» та відправлений в Білу Церкву до Мазепи. Арештований був сином генерального осавула (1673, 1676–1677), полтавського полковника (1680–1682) Леонтія Черняка. І. Черниш у 1692–1693 роках вже зай-

мав уряд полтавського полкового писаря, а з 1695 року – полкового сотника. Командуючи сотнею, він того ж року був учасником взяття Казикермена. Ставши згодом військовим канцеляристом, старшина «також по царському указу посылан был к солтану турецкому в Царигород и оттуда привез постановления тогда мирные договоры». У 1700–1703 роках мазепинський прибічник згадується як господар Гадяцького замку, у 1705 році — як «начальник казацкой». Наближений гетьмана, однак, незабаром утратив прихильність і покровительство останнього. Амбіційний старшина бажав вищого уряду, ніж займав. Він навіть їздив до Москви і в Посольському приказі, всупереч волі Батурина, «домагался полковничества стародубского». Це розгнівало гетьмана.

І. Мазепа у листі від 16 травня 1708 року Г. Головкіну висунув таку аргументацію, чому для допиту «его (І. Черниша. – **Авт.**) в Киев посылать не надобно»: «...Понеже он, Черныш, слуга мой дворовой, которой еще в то время, когда был у меня прикащиком, заслужил себе казнь, понеже он обличен был воровством, покрав у меня и деньги и кобылы войсковые, какие лицом отдал и сидел за то долго в заключении, а потом я, милосердствуя, свободил оного от оков и вину ему отпустил, но он, не благодарен того, посягал еще и на честь мою. А то мне наитяжше, что не хочет воровства своего признать: многожды спрашивал по указу моему от писаря хорунжего и бунчужного генеральных и дерзновенно отвечает, что готов на тайнах Божествен-

ных присягнути, что нигде никому ничего о гонору моем не говорил и не писал и в помышлении того не имел». Як видно з вищенаписаного, гетьман не тільки применшив значення арештанта у старшинському оточенні, але й змалював його як злодія, не вартого уваги.

Таким же малоспроможним і невдячним постає в його оцінці полтавський полковник у 1696–1702 роках Іван Іскра, який був одружений на дочці полтавського полковника Федора Жученка Парасці, сестрі дружини В. Кочубея. Він, як повідомляє гетьман у листі від 1 травня 1708 року розслідувачам доносу, «за інших гетманов мастерством кушнірским упразднялся, и не токмо сотником, но ни атаманом, ни войтом деревенским не был; а я его и полковником полтавским учинилем, и такожде маестностями, мельницами и собраниям многих скарбов в злоті и сребрі и денгах удовольствовалем».

Подібне Мазепа не міг сказати про Д. Апостола. Миргородський полковник у 1707 році вже достатньою мірою міг претендувати на гетьманську булаву. Авторитет 53-річного полковника, який з 1682 року очолював Миргородський полк, на Гетьманщині був досить великий. Він брав участь мало не у всіх військових кампаніях за Самойловича, потім за Мазепи. Завдяки його вмілому керівництву у свій час козаки взяли Казикермен. У 1701 році Д. Апостол як наказний гетьман очолив 17-тисячне козацьке військо, яке у Ліфляндії успішно потіснило шведів. І в 1704, 1706 роках він за наказом гетьмана теж керував українськими полка-

ми у складі російських військ. Згадане висунуло його у лідери в старшинському середовищі, яке на початку XVIII століття прагнуло радикальних перемін на теренах України.

Верхівку Гетьманщини непокоїли наростаючий наступ російського абсолютизму на козацькі вольності, права і водночас слухняне підкорення Мазепи царській волі.

Перед початком 1707 року український генералітет фактично поставив ультиматум гетьману. Миргородський полковник сказав йому: «Очи всіх на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти, а мы достанемо в такой неволи, то и кури нас загребуть». Прилуцький полковник Дмитро Горленко додав: «Як мы за душу Хмельницкого всегда Бога молим и имя его блажим, что Украину от ига Ляцкого освободил, так противным способом и мы и діти наши во вичные роды душу и кости твои будем проклинать, если нас за гетманства своего по смерти своей в такой неволи оставиш».

Відповідь-реакція на полковницький натиск не змогла задовольнити старшин. Про цей епізод так розповідає у своєму листі до С. Яворського П. Орлик: «А когда таковыми переговорами часто ему Мазепі наприкралися, отказал им теми словами: «Уже я до двору царского величества о таковых обидах и разорениях часто и многократне писал, и если вам угодно, зберите от себе до царского величества, или ты прилуцкий їдь, а я от себе с енеральной старшины пошлю с тобою Орлика, и буду через вас до

царського величства писать и чолом бить, чтоб права и волности наши ненарушимы были». Соизволили на то всі, и надежды были, что он Мазепа обіщанное исполнит. Но по ніколиких днях предложил нам, будто он о той посылці до царського величства говорил и совітовал с князем Димитрием Михайловичем Голицином и будто его княжая милость ему говорил, что то діло царскому величеству не угодно будет, и если пошлешь, то и себе біду зділаеш и их погубиш».

Це пояснення нікого не задовольнило. Воно, по суті, змушувало старшин змиритися з процесами руйнації гетьманату, перетворення його в звичайну російську губернію, зайняти споглядацьку позицію і пливти за течією, ритм якої визначали московські урядовці.

Безсилість, безпорадність гетьмана у стримуванні московської експансії викликали опозиційний щодо нього рух. Радикали старшинського генералітету бажали ризику і негайних дій для звільнення українського народу від нав'язливого патронату Москви.

Саме їх настрій сполучив, зв'язав до купи ситуативні інтереси довкола фігури миргородського полковника. Допити квітня-травня 1708 року називають кількох ключових учасників змови – В. Кочубея, В. Чуйкевича, Д. Апостола, І. Іскру, І. Черниша. Але їх, очевидно, було більше. Це можна зрозуміти з рядків листа Івана Мазепи до Г. Головіна: «...Он (Апостол. – **Авт.**) человек заслуженный и от всех полковников старейший, имеющий повагу и любов

у всего войска, до того с генеральными особами як и с полковниками сприялся, понеже Ломиковский обозный и Чуйкевич судья и прилуцкий полковник близкие ему по сынах своих и по его миргородского полковника дочерях сваты, лубенский – дядя, нежинский – швакгер, и другие с ним близки». Тобто претендент на гетьманську булаву без остраху міг вільно обговорювати з багатьма генеральними старшинами, своїми родичами, таку делікатну тему, як зміщення Мазепи, не турбуючись про зраду. У той же час це родинне коло, ініціюючи імпічмент гетьмана, погоджуючи власні дії, в особі Д. Апостола бачило свого справжнього лідера.

І. Мазепа розумів, що В. Кочубей діяв не самотійно. Змовники, як повідомляв гетьман розслідувачів справи, «иміли надежду віроятия тому своему ложному оклеветанию, и были такой мысли и чаяния, что по доношению их лжеплетенном, зараз мене всемилостивейший мой царь и государь, его Царское Величество, повелит взять; а они б то тут в Україні тым часом, учинивши бунт и возмущения, поставили себѣ, по желанию и наміренію своем, инного гетмана».

Та змістити козацького ватажка, а тим паче Мазепу, у вірності якого офіційна Москва не сумнівалась, – було не просто. Опозиційне старшинське угруповання це чудово розуміло. Як правило, попередні доноси, свідчення щодо І. Мазепи поверталися бумерангом на скаржників. І все ж у 1707 році збіг обставин сприяв виявленню позиції

старшинського невдоволення. За листом П. Орлика до С. Яворського дізнаємося, що у квітні 1707 року І. Мазепа прибув до польової резиденції царя у Жовкву, де 20 квітня відбулася військова рада. «Не знаю ж, – коментує побачене тодішній ресент Генеральної військової канцелярії, – яке он там міл неуконтентоване, понеже по том совіту ни на обід до царского величества не пошол, а ни у себе ничого через цілий день не їл, и когда мы, старшина енеральная по обыкновению в свое время тогож дня до его пришли, застали его велми сердитого, и нічого болш нам не сказал, кроме тых слов: «Если бы Богу так вірне и радителне служил, получил бых наибольшое мздовоздаяние, а здесь, хотя б в ангела пременился, не могл бых службою и вірностию моею жадного получить благодарствия». Тое сказавши, веліл нам одойти до своих кватер».

У наступні дні І. Мазепа був до глибини душі обурений О. Меншиковим, який без його відома віддав наказ компанійському полковнику А. Танському вирушати з полком на нове місце дислокації.

Із згаданого можна зробити висновок, що позиції гетьмана суттєво похитнулися, Петро І і його свита вже не рахувалися з ним із належною повагою, ігнорували його думку. У Жовкві, мабуть, ішлося про реформування козацького війська на зразок слободських полків, бо саме такий указ невдовзі отримав гетьман. І. Мазепа відразу відписав Г. Головкіну, що виконати його не може, бо це призведе до заворушень. Крім того, тоді ж, без погодження

з гетьманом, українські міста Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав вилучалися з відання Малоросійського приказу і передавались у підпорядкування Білгородського розряду, яким керував воєвода Д. Голіцин.

Указ «устрашил и раздражил был всіх полковников и старшину», як зазначає П. Орлик. Далі останній повідомляє, що вони «много роптали и часто собиралися до обозного енерального Ломіковського, а наипаче повседневно до полковника миргородского, у которого и о способах обороны своей совітовали, и пакти Гадяцкие читали, якие тотже полковник миргородский с библиотеки Печерской взял был».

Невдоволені старшини, як бачимо, взяли курс на здобуття Гетьманщині вільнішого, самостійнішого статусу, подальша демонстраційна пасивність, інертність Мазепи вже їх не влаштовували. А оскільки у Жовкві полковники, генеральні старшини переконались у тому, як погіршилося ставлення до гетьмана царя та його оточення, зміна лідера постала на часі. Донос, чолобитна, як форма заяви опозиції про бажання перемін, – типова практика тієї доби. Іншої узаконеної альтернативи їй не було.

Мазепа, відчуваючи невдоволення старшин, заявив у ті дні наближеним: «Коли хто есть межи вами, жебы в сей час смогл отчизну свою ратовати, то я тому уступлю». Невдоволені не наважилися сказати правду у вічі: дуже важко було спрогнозувати реакцію хитрого зверхника. Мазепа міг спровокувати вияв чийхось інтересів, а потім нищівно

розправитися з опозиціонером. Місія написання доносу у 1707 році лягла на генерального суддю Василя Кочубея. Є підстави думати, що до цього його підштовхнули змовники як людину, що тримала образу на Мазепу за Мотрю, за перешкоди, чинені гетьманом у справі її обручення з Семеном Чуйкевичем. На початку 1707 року український зверхник гостро-ревниво сприймав бажання батьків його улюблениці віддати її заміж за сина реєнта Генеральної військової канцелярії Василя Чуйкевича Семена. Він фактично не дав згоди на їхній шлюб.

У березні 1707 року Мазепа через непокору генерального судді підписав універсал, який значно обмежував майнові інтереси родини В. Кочубея, зокрема його тестя Ф. Жученка. «Донеслося нам відати, что п. Федор Жученко, – повідомлялося у ньому, – значный товариш войсковый, одобравши наше рейментарское позволение на переселение нескольких людей из маетности своей Жуков в слободу Локотчинскую, в милю от города обрѣтающуюся, под тім pretextом людей многих значных, войсковых и посполитых, полтавских, до оной слободы, обнадеживанием вольностей, на житло звабляет. Также и п. Искра, значный товариш войсковый, мимо волю и позволенье наше, поблизу своего дворца, прозываемого Трибовскаго, не поотдаль города Полтавы, между грунтами міскими слободу – вольность на нісколько літ оголосив – осадил и многих значных людей из Полтавы козаков и посполитых, туда перевабил. Уважаючи пре то, мы тот их п. Федора Ж-ка и п. Ивана Искры неслушный праву посполитому и нам, гетманови,

противный, неуложный, самовольный и никогда еще в Малороссийской нашей отчизні небувалый поступок, же чрез тое самовольное слобод, мимо волю и указ наш, без відома и позволенья нашего, для своих приватных пожитков и прихотей, осаживанье, не только явный и публичный наносится городу Полтаві в людях ущербок и в приходах міських убыток, но и в походах войсковых окажется малолюдствие, когда товариство полтавское, ухилиючись от службы войсковой для вольностей и свободного на сей час помішканя, оставивши жилища свои, туда, на слободу, попереходили: даем п. полковнику полтавскому полную мочь и власть и накріпко приказываем, чтоб таковых легкомысленных людей, которые убігаючи от повинностей, на ті слободы уходят, не только переймал, грабил, забирал, вязеньем мордовал, киями бил, леч без пощадінія вішати розсказовал. Тіх же козаков и посполитых людей, которые, уже на помянутыя слободы перейдя, поселились, должен будет сам п. полковник с старшиною своею, туда съїхавши, оттоль согнать на прежнія их жилища и слободы ті, неправильно поселенныя, уничтожить и впредь не допускать никому там селиться».

Автором останніх різких погрозливих висловлювань, засторог, на думку О. Лазаревського, був реєнт П. Орлик, зять Г. Герцика, який інтригував з колишнім полтавським полковником Ф. Жученком, бо у тодішній суспільній практиці подібні переселення на слободи так суворо не каралися.

Відразу після заручин Мотрі з С. Чуйкевичем у червні 1707 року на Полтавщині почали насильно повертати із слобод людей, переселених Ф. Жученком. У листі з Ретиків від 21 червня того ж року генеральний суддя звертається до сина Василя негайно прибути з гетьманської столиці до нього, бо «маємо скорб немалу», хворість через «гнів рейментарский». «В Батурині же так справишся, як мы Вам веліли, – зазначав В. Кочубей, – в том надежны естесмо Ласки Божой». У Ретиках був священик Светайло, посвячений у змову, а відтак терміновий виклик сина, який, очевидно, у гетьманській столиці мав погоджувальні контакти зі старшинською опозицією, мав для В. Кочубея важливе значення.

Генеральний суддя та його дружина, затаївши образу, передусім, за погром батькових слобод, стали зручним інструментом у старшинській інтризі. Послання до Москви ченця Никанора було, так би мовити, пробним каменем імпічменту гетьмана. У разі провалу місії В. Кочубей міг видати свідчення допитаного як брехливі або перебільшені, неправильно трактовані. Певно, не випадково тому чернець розмовляв переважно з його дружиною Любов'ю Федорівною, яка емоційно-осудно розповіла про зверхника України та його зрадливі наміри.

Водночас В. Кочубей та його спільники розраховували на підтвердження у Москві зміни ставлення до гетьмана, а відтак бажаність акції, спрямованої на його зміщення. Сам Мазепа відчував серйозну загрозу від амбіційного царського висування-фаворита Олександра Меншикова, який завдяки зусиллям російських дипломатів у кінці 1706

року отримав у Жовкві диплом від австрійського двору на княжу гідність Римської імперії, а титул князя Російської держави 30 травня 1707 року. У близькому оточенні гетьман говорив після цього, що «Александр Данилович публично о княжение себе черниговское просил, через которое стелет и готует путь до гетманства». Петро I у кампанії 1706 року, мов навмисне, підпорядковував козацькі війська О. Меншикову. Про заміри улюбленця царя стати зверхником в Україні свідчили як російські генерали, так і його поведінка.

Усна інформація з Батурина мала заінтригувати Петра I і дати О. Меншикову, іншим царедворцям козир у руки для усунення небажаного для них авторитетного лідера, з яким потрібно рахуватися у запровадженні адмінреформ на Гетьманщині. Їхніми руками старшина прагнула розчистити поле для приходу до керма в Україні нової особистості, а відтак і перегляду договірних умов 1687 року, внесення у них радикальних коректив, вигідних Батурину. Невідворотність шведського нашестя сприяла б посиленню позиції української старшини після зміни лідера у стосунках з російською владою. Крім того, з новим гетьманом Д. Апостолом у відповідний момент можна було подбати про перспективу України як самостійної держави.

У зв'язку з тривалою відсутністю царя в Москві, записаний усний донос ченця Никанора довго лежав без дії. Тільки у грудні з ним ознайомився цар. Оскільки в доносі не називалося жодних конкретних фактів зради, а лише проглядалася образа на гетьмана, Петро I не надав написаному значення. Він не був посвячений в ін-

триги О. Меншикова (останній, до речі, теж отримав у лютому 1708 року одну з копій доноса. – **Авт.**) і відразу визначив адресоване йому звернення як черговий наклеп на вірнопідданого гетьмана.

В. Кочубей, не отримавши з Москви жодного повідомлення про реакцію царя, вирішив повторно послати від себе посланця. Це був наблизений колишнього полтавського полковника Івана Іскри Петро Яценко.

У січні 1708 року він так передав царевичу Олексію головні пункти звинувачення В. Кочубея: а) Мазепа має зносини з польським королем Лещинським про відрив України від Росії і про підданство Польщі; б) якимось Мазепа очікував приїзду до Батурина царя Петра і сподівався арешту, тому наказав своїм сердюкам: якщо зчиниться колотеча в його покоях, стріляти в будь-кого; коли ж приїхав не цар, а урядовець Кікін, то Мазепа розпустив сердюків; в) він залякує запорожців царським наміром викоренити їх, чим підбурює проти царя. Інші ж подробиці зради генеральний суддя, за свідченням Яценка, мав передати сам.

Розрахунок В. Кочубея на те, що його сигнал стане приводом для розкручування спільно з московськими урядовцями маховика імпичменту гетьмана не виправдався.

Петру I було не до цього. Карл XII у кінці 1707 року вже розпочав свій похід на Московію. 6 січня наступного року цар виїхав у Гродно, куди наближалися шведи. Неспокійно було і на Дону, півдні України, де розгорталася Булавінське повстання. Ці події, а також хвороба Петра I (лихоманка)

не сприяли опозиції гетьмана. Цар сповіщав 10 березня гетьмана, що з цих причин він «сие дело отложил было до свободного времени». Це по-перше.

По-друге, і повторні малоконкретні повідомлення від наближених В. Кочубея не несли переконливих аргументів про зраду. Звинувачення загального характеру лише упевнили царя, що генеральний суддя інтригує проти гетьмана. Визначення Петром I доносу як наклепницького відразу зорієнтувало слідство у відповідному дусі ставитися до 33 доносних пунктів, які виклав письмово і подав В. Кочубей у Вітебську. Розслідування по них фактично не проводилися. І. Мазепа теж посприяв цьому. Ще перед прибуттям генерального судді до царських урядовців 24 лютого 1708 року з Фастова було направлене до царя гетьманське посольство у складі тільки-но призначеного стародубського полковника Івана Скоропадського, полкових суддів Івана Романовського, Івана Карла, канцеляриста Данила Болбота. Довірені люди Мазепа їхали не з порожніми руками. Як повідомлялося на Бендерській комісії, гетьман «у справі Кочубея дав цареві 2000, Головкінові 1000, Долгорукову 600, Шафірову 500 дукатів».

Матеріальне заохочення Петра I та його наближених, схоже, суттєво вплинуло на орієнтири слідства. Так, Василь Чуйкевич, який інформував свого свата В. Кочубея про таємні зносини І. Мазепа у Києві з поляками, підозрілі розмови останнього з ними, навіть не викликався (як Д. Апостол) у Вітебськ.

Зрозумівши, що слідчі гнуть свою лінію, фактично стали на захист гетьмана, генеральний суддя взяв вину на себе.

Не знаючи про перебіг розслідування, побоюючись викриття і арешту, І. Мазепа вживав додаткових заходів для утримання своєї влади. У лютому-березні 1708 року, аби сплутати плани опозиції, він заохочує ряд старшин призначеннями на відповідальні уряди. Реєнти Генеральної військової канцелярії Пилип Орлик та Василь Чуйкевич стають відповідно генеральним писарем і генеральним суддею. Київським полковником він призначає Федора Коровченка, а стародубським – Івана Скоропадського.

Орієнтовно у кінці квітня або на початку травня генеральний обозний І. Ломиковський, полковники Д. Апостол, Д. Горленко, Д. Зеленський після отримання від царя депеші, що донощикам «никакая вера не подастся», звернулися до гетьмана з проханням, «чтоб и о своей и о общей всіх цілости промышлял, обіщая, при его достоинстві и при обороні прав и волностей войсковых до крове стоятъ, и в наиболшом нещастію не отступать его, яко вожда и рейментара своего». Старшинами була складена присяга, яку гетьман особисто відредагував. У Білій Церкві вони присягнули йому «с цілованием креста и Евангелия святаго», а потім він їм. Ми бачимо, що генералітет, змирившись з реаліями, вирішив продовжити розпочату справу з Мазепою, підбурюючи його діяти активніше, наступальніше.

Гетьман, якого вони підозрювали у страхопутстві, непростимій нерішучості, у переломний момент вибору, в жовтні 1708 року, в гніві показав їм універсал С. Лещин-

ського, листи канцлера Яблоновського, підканцлера Великого Князівства Литовського Щуки, засвідчуючи цим, що вів таємні зносини про майбутнє України задовго до приходу шведів.

Грубість, різкість, підвищений невдоволений тон І. Мазепи при обговоренні з полковниками питання про відхід від Петра I («а для чого Вам о том прежде времени відать? спуститесь вы на мою совість и на мое подлое розумішко, на котором вы не заведетесь болш»; «вы не совітуєте, токмо о мні переговорюєте, бери вас чорт!») вказує не тільки на напруженість ситуації, але й на те, що промовець уже знав через депеші Г. Головкина основних замовників доносу Кочубея, а тому й допускав до них дещо зневажливе ставлення.

1708 рік об'єднав радикалів і великого конспіратора-обережника на вирішення національних завдань. Особисті образи, з'ясування стосунків гетьмана з опозицією відійшли на задній план заради інтересів України.

Очікуваного імпічменту Мазепи не сталося. Натомість, за наказом царя 14 липня 1708 року, в Борщагівці В. Кочубея та І. Іскру стратили*. Важко погодитися з думкою, що це були «жертви Мазепи». Генеральний суддя, швидше за все став жертвою ініціаторів зміни гетьмана, їх і його переоцінок реалій та власних можливостей. Фактично як

* Також царським указом від 15 липня 1708 року відправлено в Архангельськ і зараховано у військову службу 11 чоловік з челяді В. Кочубея.

урядовець він був маловідомий Петру I, а тому і його зверненням останній не надав великого значення.

Категорична думка історика Я. Тинченка, що «у загибелі української держави Івана Мазепи було також повинне захоплення гетьмана шістнадцятирічною* дівчиною – це факт» ефектна, але не відповідає істині.

Не донос Кочубея став детонатором організації анти-московського повстання в Україні, а брутальний наступ московського абсолютизму на українську автономію. Гетьман, занепокоєний майбутнім краю, посилав таємних уповноважених до С. Лещинського, шведів у другій половині 1707 року. Генеральний суддя ж свідчив про Мазепу на допитах лише у квітні 1708 року. До того ж, виступ проти Москви планувався, готувався, організовувався значно раніше. Він був своєрідним планом-максимумом життєдіяльності Івана Мазепи та й багатьох його співпрацівників.

Донос, а ще вірніше – слідство щодо його правдивості, лише обтяжило реалізацію цього задуму, фактично примусив гетьмана приймати вирішальне рішення в умовах, коли обставини склалися не на користь стратегічного плану. Але якщо б у 1708 році І. Мазепа залишився союзником Петра I, то ім'я гетьмана згадувалося б у іншому контексті. Загибель Батурина надовго зруйнувала надію на визволення та створення самостійної держави.

* Це питання, до речі, дискусійне. В. Кочубей у 1708 році мав уже 68-річний вік. У документах немає повідомлень, скільки років прожила Мотря до 1704 року. Можливо, їй вже було 20–22, а то й більше років.

Водночас виступ мазепинців показав Московії, що Україна – не губернія, в якій можна правити губернаторами. Це – край, в якому поважають волю, традиції, беруться за зброю, якщо ігноруються, нищаться права людності.

Царизм не випадково наважився ліквідувати автономний устрій не в 1708 –1710 роках, як намічалось, а в кінці XVIII століття. І в цьому хоча й не велика, але перемога, а не поразка мазепинців.

Зміст

Вступ	3
Фантазії і правда	4
Пізнє кохання	26
Княгиня Дольська – політична симпатія	39
Висновки	53
Додатки	55
I. Джерела	57
Листи гетьмана І. Мазепи до Мотрі Кочубей	57
Лист гетьмана І. Мазепи до В. Кочубея	65

II. Статті	67
-----------------------------	----

Мотря Кочубей вийшла заміж за 70-річного В. Чуйкевича?	67
Батуринська обраниця гетьмана була в Парижі?	73
За кожне побачення – 10 тисяч червінців?	76
У «загибелі української держави» винна любов?	89

Зміст	110
------------------------	-----

Історико-документальна студія

Павленко Сергій Олегович

Кохання гетьмана Мазепи

Редактор В. М. Мастерова
Технічний редактор В. В. Вернигора
Комп'ютерна верстка О. С. Гриньова
Дизайн обкладинки О. С. Гриньова
Коректор О. В. Василенко

Підписано до друку 07.09.08.
Здано до набору 10.09.08.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Формат 70х108/32. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. – 7,0. Ум. фарбо-відб. – 7,0.
Обл.-вид. арк. – 8,8.
Наклад 500 прим. Зам. № 6817.

Приватне підприємство «Видавництво Русь»
14000, Чернігів, Мстиславська, 42/36.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців
Серія ДК № 2958 від 30.08.2007 р.